

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ
ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

<https://doi.org/10.46630/bs.2.2021>

УДК 3+94

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој

Година VIII, број 2

Главни и одговорни уредник
Љубиша Митровић, професор емеритус

Уредници

Ема Миљковић Бојанић (историја и култура)
Милорад Божић (регионални развој и сарадња)
Драган Тодоровић (друштвена питања и социологија)

Секретар редакције
Ивана Божић Миљковић

Редакција

Зоран Арацки, Ненад Благојевић, Вихрен Бузов (Бугарска), Данијела Гавриловић, Зоран Димић, Златко Жоглев (Македонија), Ана Коцић, Александар Лучинеску (Румунија), Јордана Марковић, Божо Милошевић, Весна Милтојевић, Борис Попиванов (Бугарска), Данијела Поповић, Иван Цветановић, Урош Шуваковић

Савет

Председник: Горан Максимовић

Чланови: Невил С. Арачиге Дон (САД), Јован Базић, Никола Божиловић, Вјекослав Бутиган, Зоран Видојевић, Срђан Вукадиновић (Црна Гора), Владимир Вулетић, Николај Генев (Немачка), Петре Георгиевски (Македонија), Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Жунић, Ђокица Јовановић, Вјеран Катунарић (Хрватска), Јонут Којокару (Румунија), Брацо Ковачевић (Босна и Херцеговина), Мирјана Крстовић, Тодор Куљић, Горан Максимовић (председник Савета), Љубинко Милосављевић, Петар-Емил Митев (Бугарска), Љубиша Митровић, Павел Ољхов (Русија), Думитру Отовеску (Румунија), Миливоје Павловић, Васил Проданов (Бугарска), Александар Растовић, Предраг Симић, Драгана Стјепановић Захаријевић, Дарко Танасковић, Синиша Таталовић (Хрватска), Абидин Темизер (Турска), Сергеј Флере, Хараламбос Цекерис (Грчка), Иван Цвитковић (Босна и Херцеговина), Валентин Шаленко (Русија)

Ниш 2021.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Година VIII/2

Ниш 2021.

УДК 3+94

ISSN 2406 - 1190

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Vol. VIII, Number 2

Editor-in-Chief

Ljubiša Mitrović, Professor Emeritus

Editors

Ema Miljković Bojanić (history and culture)

Milorad Božić (regional development and cooperation)

Dragan Todorović (social issues and sociology)

Technical Secretary

Ivana Božić Miljković

Editorial Staff

Zoran Aracki, Nenad Blagojević, Vihren Bouzov (Bulgaria), Danijela Gavrilović, Zoran Dimić, Zlatko Žoglev (Makedonija), Ana Kocić, Alexandar Luchinescu (Romania), Jordana Marković, Božo Milošević, Vesna Miltojević, Boris Popivanov (Bulgaria), Danijela Popović, Ivan Cvetanović, Uroš Šuvaković

Council

President: Goran Maksimović

Members: Neville S. Arachchige Don (USA), Jovan Bazić, Nikola Božilović, Vjekoslav Butigan, Zoran Vidojević, Srđan Vukadinović (Montenegro), Vladimir Vuletić, Nikolai Genov (Germany), Petre Georgievski (Macedonia), Dragoljub B. Đorđević, Dragan Žunić, Đokica Jovanović, Vjieran Katunarić (Croatia), Ionut Cojocar (Romania), Braco Kovačević (Bosnia and Herzegovina), Mirjana Kristović, Todor Kuljić, Goran Maksimović (President of Council), Ljubinko Milosavljević, Petar-Emil Mitev (Bulgaria), Ljubiša Mitrović, Pavel Olhov (Russia), Dumitru Otovescu (Romania), Milivoje Pavlović, Vasil Prodanov (Bulgaria), Aleksandar Rastović, Predrag Simić, Dragana Stjepanović Zaharijevski, Darko Tanasković, Siniša Tatalović (Croatia), Abidin Temizer (Turkey), Sergej Flere (Slovenia), Charalambos Tzekeris (Grčka), Ivan Cvitković (Bosnia and Herzegovina), Valentin Shalenko (Russia)

Niš 2021.

University of Niš
Faculty of Philosophy

BALKAN SYNTHESSES

JOURNAL FOR SOCIAL ISSUES, CULTURE
AND REGIONAL DEVELOPMENT

Vol. VIII, Number 2

Niš 2021.

САДРЖАЈ

Петар Анђелковић, Радица Анђелковић ЕКОНОМИЈА У ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКИМ ДРУШТВИМА: ОД ПОЛИТИЧКЕ ДО БЕЋАРСКЕ ЕКОНОМИЈЕ – СЛУЧАЈ СРБИЈЕ	9
Марко Станојевић ЗДЕНАЦ НАРОДНЕ МУДРОСТИ И ЕКОЛОШКА СВЕСТ	27
Слободан Милић ПОЛОЖАЈ РАДНИКА У ТРАНЗИЦИОНОМ ДРУШТВУ	43

ЕКОНОМИЈА У ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКИМ ДРУШТВИМА: ОД ПОЛИТИЧКЕ ДО БЕЋАРСКЕ ЕКОНОМИЈЕ – СЛУЧАЈ СРБИЈЕ

*Ми смо економском политиком
која се води у Србији појели своју будућност
и те грешке ће осећати и будуће генерације.*

Јован Душанић

Резиме

Знаменити француски интелектуалац, Фернан Бродел (Fernand Braudel), даје нам један користан савет за разумевање друштвених појава. Ако желимо да разумемо друштвену појаву треба пратити њену историју „појаву дугог трајања“, односно „не тренутак него трајање“ како он каже. Управо имајући на уму овај увид, овај рад настоји да одговори на питање, шта се дешава са економијом у постсоцијалистичким друштвима? Наравно нас првенствено занима Србија. У том смислу најпре смо дали један осврт на економију коју су комунисти разорили (домаћинску економију) потом се осврнули на политичку економију за време социјализма и наравно највише се задржали на транзициону – бећарску економију. Основна намера рада иде у правцу да покаже да економисти али и свеопшти развој којим Србију иде дуги низ година, не води Србију у „светлу“ (како комунистичку, тако посткомунистичку) будућност, већ да је то пут који ће нашу децу претворити у слуге корпоративног капитализма. Такође, наше залагање иде у правцу народног социјализма и домаћинске националне економије. Кључе речи: постсоцијализам, економија у Србији, домаћинска, политичка, бећарска економија.

УВОД – ОД ДОМАЋИНСКЕ КА ПОЛИТИЧКОЈ ЕКОНОМИЈИ

Поглед на свет најчешће, без обзира колико интелектуалац настоји да буде објективан и неутралан, у највећој мери зависи од позиције са које се посматра тај свет. Јер интелектуалац је увек део одређене структуре, система, који утичу на његове ставове. Поглед на друштвено стање нашег народа, без обзира колико се медијски на-

¹ profapetar@gmail.com

² radicanedeljkovic91@gmail.com

стоји да прикаже другачије, показује нам да се српско друштво деценијама налази на својеврсној низбрдици, поједини аутори користе и строжији израз: *“Титаник тоне”* (Љубиша Митровић). Такође, нема дилеме да је ово стање узроковано спољашњом и унутрашњом окупацијом крупног капитала и погрешне стратегије развоја. У покушају да разумемо стање постсоцијалистичке економије као водилу имамо мисао знаменитог француског интелектуалца Фернана Бродела који нам даје један користан савет за разумевање друштвених појава. Ако желимо да разумемо друштвену појаву треба пратити њену историју „појаву дугог трајања“, односно „не тренутак него трајање“ како он каже. Дакле, свака друштвена појава има своју садашњост, тренутак у коме траје, али и своју прошлост, како је било, наравно и будућност, како ће бити. Стога, разумевање данашњег стања економије у Србији подразумева осврт и на претходно стање. Дакле, питање шта се дешава са економијом у постсоцијалистичким друштвима, наравно нас првенствено занима Србија, тражи од нас и осврт на економију у социјалистичком друштву, која опет има своју предисторију.

У историји развоја сваког друштва најопаснији су радикални дисконтинуитети, који су најчешће последица револуција или преврата. Социјалистичком револуцијом Србија (Југославија) направила је радикални раскид са претходним системом, који је нова власт сликала најцрњим бојама.³ Комунисти су након револуције кренули са радикалним реформама у свим сферама живота па и економији. Извршена је национализација највећег дела привредних субјеката, извршена аграрна реформа (посед смањен на десет хектара) и кренула са форсираном индустријализацијом на штету пољопривреде и села. Ново социјалистичко друштво је посебно било ригидно према грађанском интелектуалном слоју као и домаћинским породицама, како на селу тако и граду. Намера је била да се учини радикални раскид са претходним и крене у „нову“, „светлу“ социјалистичко-комунистичку будућност. У циљу разумевања појаве о којој говоримо желимо најпре да истакнемо следеће.

Пре свега, идеја социјализма у Србији не може се изједначавати са комунистичким социјализмом. Социјализам, али народни социјализам, код Срба има дугу традицију и историју. Реч је о идеји која је сасвим супротна капиталистичко-либералним идејама створеним на западу и где чуда тамо се није примила у пракси али је пелцер пренешен и засађен (вештачки) у православним земљама. Зашто и како? Питање је које чека одговор, што није тема овог рада. Народни социјализам, о коме је посебно код нас писао Јаша Томић, представља не само израз сиромашних и обесправљених у теоријском, те конкретан корак усмерен ка унапређењу положаја обесправљених у практичном смислу, већ и својеврсни наставак пред-капиталистичких економских и политичких (атуентичних) народних-националних друштава. „Социјализам је чедо недоље, он је узданица сиротиње и докле год се буде

³ У политичкој теорији позната је парадигма којом нова власт да би оправдала нове радикалне мере и потезе оно што је било пре приказује у најцрњем облику као да ништа не ваља и да треба кренути из почетка.

ширила невоља и сиротиња, растиће и социјализам“ (Томић, 2006: 373). Дакле, јасно је да социјализам као нада обесправљених своје корене има дубоко у прошлост, уосталом и Платон је сањао сан о праведном друштву. У српском случају, укореењеност социјализма у народне традиције најбоље је представљен у делу Светозара Марковића *Србији на Истоку*, у којој он у први план истиче општину као једину политичку и задругу као једину економску пред-турску институцију које спајају иста у основи колективистичка начела. Током векова у њима је стваран и развијан посебан вид патријархалне егалитарне демократије, на чијим је основама и сам Марковић настојао да изгради будуће српско друштво (Марковић, 1972: 157–158).

О трудбенисти, домаћинскј економици, поштењу и урођеном осећању за правду и једнакост међу Србима говорили су и писали многи научници у 19. и 20. веку, од К. Леонтјева, Ј. Цвијића, Г. Геземана, до других. Позната су тумачења о осетљивости Срба на прекомерне неједнакости у друштву, нарочито ако оне не потичу из разлика у раду и способностима. Објашњења поменутих писаца се свде на то да је порекло осећања једнакости и правде, везано за солидарност у заједничким борбама против туђина, да је под туђинским империјама био уништен виши друштвени слој и да је модерна српска држава започела без социјалних разлика,⁴ из уједначене социјалне структуре становништва релативно скромног друштвеног стања. Све то значи да поред снажних примеса индивидуализма аутономије, самоиницијативе, приватног поседа и домаћинства и других либералних вредности у српској култури и привреди, треба имати у виду и супротне, уједначујуће принципе – правду, правичност и осећања једнакости и солидарности. Још је наике Александар Гиљфердинг, руски конзул у Сарајеву средином 19. века, приликом путовања српским земљама приметио да су *Срби аристократски народ* по свом вредносном систему, ако не материјалном и социјалном положају. Издвајањем угледнијег и богатијег слоја у старим српским државама стварало се српско племство – сој – да би потом имало пресудан утицај на укупну националну, моралну и духовну свест (Гиљфердинг, 1972).

Срби су своју идеју социјализма градили на идејама које су дубоко укореењене у српској традицији, а пре свих идејама заједништва, солидарности, равноправности па и колективном власништву.⁵ Соли-

⁴ Српски народ сачинио је анегдоту која можда на најбољи начин изражава, време стварања и време разарања Србије. Србију су стварали велики људи, домаћини који су живели у малим кућама, а Србију разарају мали људи који живе у великим кућама, вилама посебно на Дедињу.

⁵ Познатица је чињеница да је у српској традицији посебно на селу скоро свако село имало заједничку имовину, најчешће се звао кош, где се сакупљала одређена имовина (најчешће храна) која се делила онима који би из различитих разлога упадали у невољи. Такође, у градовима постојала су еснафска удружења, која су имала заједничку имовину и помагала своје чланове. Посебно је то било видљиво у заједничким пословима. Како Вукосављевић наводи, описујући колективне радове на селу, „и у најбоље организованом домаћинству, сваком сем онога сасвим ситног, буде да се послови сустигну и нагомилају толико да се никако не могу својом снагом свршити, а буде да се по неколико седмица готово нема шта радити“ (Вукосављевић, 2012: 185).

дарност и колективизам, изнедрили су код Срба бројне колективне институције у којима је доминирао дух саборности. Ове институције, сматрали су српски социјалисти, имају сасвим довољно снаге да српски народ сачувају од капитализма. Тај пут објашњавали су, водио је не само кроз борбу за унутрашњу – социјалну, већ и спољашњу – националну слободу. Управо отуда, напомиње у зборнику о српским политичким идејама, Милош Ковић, „српско сељаштво 19. века у Светозаревим идејама види друштво које осећа као своје. То је касније препознато и код Пашићевих радикала, што сведочи и податак да је Марковићеву и касније Пашићеву политичку групу активно, у скупштини и ван ње, помагао и Адам Богосављевић, родоначелник српске аграрне мисли“ (Ковић, 2015: 40).

О српском народу као домаћинском народу посебно је писао Владика Николај Велимировић, а нарочито у спису *Српски народ као Теодул*, и истиче да је српски дух у својој суштини социјалан, односно демократичан, задружан и сељачки. Такав дух, слаже се Николај са српским премарксистичким социјалистима, ствара човека којем је капитализам стран, карактер који се протестантске етике гнуша, дух који у таквој култури проналази само уништење. „Рекламождерску, бездушну и капиталистичку културу он излаже посведневно духовитом подсмеху и порузи, а у души страхује од ње као лукавог непријатеља који се с осмехом завлачи у његову земљу, да му разори све националне светиње“ (Николај, 2014).

Иако се начелно залаже за атеизам, јер верује у „култ рада“ као ново божанство Нови Антеј, заборављени, потиснути, хапшен од стране краља и Тита, један од највећих српких интелектуалаца, Драгољуб Јовановић, такође наставља традицију српских социјалиста премарксистичке ере, а то је окренутост ка сељачком друштву – аграрни социјализам за разлику од марксистичких аутора усмерених ка градовима и индустријском радништву. У центру тог проблема налази се питање етике сељачког и на њему настајућег друштва будућности. У време комунистичке еуфорије, посебно присилне и форсиране индустријализације, Драгољуб Јовановић је визионарски схватио, имао храбрости („у корист своје штете“) и упозоравао какве ће негативне последице имати по село, али и цело друштво идеја за коју се залажу новопечени комунисти, без стручности и знања. У том смислу он настоји да укаже на недостатке у предлогу нацрта Устава ФНРЈ који је усвајан у Народној скупштини. Јовановић је био присталица теорије компаративних предности, по којој једна земља треба првенствено да производи оно за шта има најбоље услове. Наравно, у томе је стално правио компарацију са Холандијом, и указивао да је предност наше земље у земљи и пољопривреди. О овом плану између осталог каже:

„Он полази од индустријализације и електрификације, али се мени чини. Ту је резерва коју правим – да је индустријализацију требало почети са индустријализацијом пољопривредних сировина и са прерађивањем наших пољопривредних сировина које имамо на лицу места и које могу да нам послуже као од-

личан извозни агрикул за добијање машина и за плаћање.... ја питам како ћемо ми извршити милијардске набавке из иностранства ако немамо шта да извозимо. Мислим да је наша квалитативна пољопривредна производња најбољи начин да дођемо до иностраних валута или до машина” (Јовановић, 1991: 452).

Наравно, политика без знања и стручности другачије је одлучила, окренула се форсираном развоју тешке индустрије за које није било ни ресурса, ни знања, ни потребе, уз помоћ иностраних кредита. Уместо домаћинске кренуло се у политичку привреду, разорили смо оно што је било вредно, напустили своје компаративне предности и кренули у „светлу будућност”. Судбина политичких фабрика на једној страни и уништеног и напуштеног села са друге стране свима је данас позната.

Србија је више, ако не у целини, а онда у својим најбољим представницима и главној народној историјској оријентацији кроз векове увек била „домовина побожности, радиности, правдољубивости, животне радости, љубави према завичају, гостопримства, социјалног заједништва и међусобне помоћи“ (Анђелковић, 2016: 15). Појам домаћин код Срба има аксиолошку вредност. Употреба појма домаћин говори о његовом значењу, јер ако хоће да истакне нечију вредност, наш народ за дотичног каже да је домаћин.

„Светосавско домаћинско начело гласи: Бог је домаћин света, христољубиви владар домаћин државе, побожни Србин је домаћин породице. Бити успешан домаћин значи бити одговоран у односу на имање које му је поверено: сабирати а не расипати, стварати а не разарати, увећавати а не смањивати, кућити а не раскућивати... Тај статус је отприлике статус сваког србског домаћина. Та домаћинска етика, створена и одржавана кроз различите друштвено – историјске прилике, чини нам се неодвојивом од поменутих карактеристика“. (Анђелковић, 2016: 8)

Ову идеју народног социјализма, и вековима грађен домаћински дух Србије, комунисти нису разумели, јер сами нису потицали из таквих породица, сматрали су да историја креће са њима, направили радикални дисконтинуитет са претходним и кренули са изградњом једног другачијег друштва и другачије - политичке економије. *Поседници су лишени поседа, а тиме и рада на сопственом поседу који је стварао слободне независне људе. Посебно је то било погубно по српско село, темељу како економског тако и демографског развоја Србије. Село, али и цела Србија нестају, прогнозе су да ће нас 2050. године бити мање од пет милиона. Да смо и тада као и сада, „лоши ђаци учитељице историје” и да не умемо да учимо на грешкама, показује и оно што нас је снашло и што нам се дешава са транзицијом.*

ТРАНЗИЦИОНА ЕКОНОМИЈА – ОД ПОЛИТИЧКЕ КА БЕЋАРСКОЈ ЕКОНОМИЈИ

Ако је социјалистика економија представљала прелаз из домаћинске ка политичкој економији, транзициона економија представља прелаз из политичке ка бећарској економији. Заједничка карактеристика оба прелаза јесте урушавање вековима грађених темеља српског друштва (домаћинска економија на најбољи начин исказује дух српства) и српског идентитета. Ову радикалну тврдњу, са којом се вероватно многи неће сложити, посебно „југоносталгичари” покушаћемо да образложимо са два става.

Најпре, ако пажљиво пратимо још једну појаву „дугог трајања” у политичком животу Србије (а политика у Србији, нажалост, већ дуго доминира над друштвеним животом) лако можемо учити појаву звану конвертизам или народски речено „прелетачи”. Јасно се може деведестих година видети како су комунисти (посебно њихова деца) најпре одбацили комунистички и навукли социјалистички да би и њега брзо свукли и навукли демократски шињел. О томе су писали бројни аутори, међу првима и Љубиша Митровић. У својој књизи *Са-времено друштво*, он уочава и истиче да се нови предузетници – не-окапиталисти по пореклу регрутују из три групе: а) из редова бивше и садашње партијско-држане и привредне номенклатуре - буржоазија номенклатуре, б) из редова ратно-профитерског мафијашког слоја – лумпербуржоазија, в) нови предузетници (Митровић, 1996: 272). Дакле, само ова трећа, малобројнија група нових предузетника у Србији, ослоњена је на свој рад и знање и представља ону позитивну, прогресивну снагу у развоју нашег друштва. Ову констатацију потврђују и резултати истраживања Института за социолошка истраживања, под називом *Нови трендови у класно слојној покретљивости у Србији 2012*, који на егзактан начин потврђују тезу да је нова економска елита у Србији производ „звучних презимена која се пишу са неколико нула”. Имајући пред собом упоредне податке истраживања од пре десетак година, када су скоро половину (43 одсто) економске „топ класе“ чинили потомци радника и сељака, а 1989. године чак 60 одсто „крупних“ капиталиста јесу били потомци очеве са ситном имовином који су дошли из радничких и сељачких породица, аутори овог истраживања показују да данас тек сваки пети припадник ове елите потиче из радничког и руралног социјалног миљеа. Припадници данашњег „бизнис клуба“ у Србији углавном, показује ово истраживање, чине деца истог тог социјалног слоја – предузетника, директора или политичара. Наиме, чак 40 одсто садашње економске и политичке елите на питање: шта су били ваши родитељи одговара – директори или власници предузећа, а свега 2 одсто њих каже – радници (Цвејић, 2012: 143–158). Дакле, јасно је да се највиша „бизнис класа“ саморепродукује а уједно затвара за припаднике нижих друштвених слојева. Таквом приватизацијом у Србији, која је уништила привреду, ствара се, како примећује Младен Лазић, „капитализам без капиталиста“, јер „капиталистичка класа у постсоцијализму примарно настаје као

результат прерасподеле већ постојећег друштвеног богатства (дакле, присвајањем), а не стварањем и акумулацијом новог богатства. Односно, капитал није репродукован као последица дуготрајнијег економског делања предузетничких друштвених актера, као што је раније био случај, већ је приграбљен у друштвеним сукобима посредованим политичким делањем елита, помоћу којег је прерасподела акумулисаног друштвеног богатства контролисана одозго према матрицама друштвених односа које су биле наметнуте споља“ (Лазих, 2011: 43).

Међутим, оно што је негативно и опасно у овој друштвеној појави је то што највећим делом садашњи капитал нових-старих неокапиталиста-комунисткапиталиста није заснован на властитом раду и произвођачко-трговинском предузетништву, већ је производ шверца у време санкција, финансијских махинација на бази привилегованог политичког положаја,⁶ пљачке државних фирми и сл. Једном речју, стечен је на ратном и политичком профитерству, што је, као што смо видели и у Рајсовој анализи српског друштва за време и након Првог светског рата, било присутно и тада. И тада као и сада радикали који су годинама пустошили Србију између два светска рата, чудом васкрснуше кроз комунисте и даље радећи у корист „штете Србије”.⁷ Ову констатацију потврђује Драгољуб Јовановић, коме су радикали као и Рајсу, али и свим поштеним интелектуалцима неизмерно завидели и много зла нанели, у својим *Политичким успоменама* наводи да иако се надао да су револуцијом најзад из Србије нестали радикали, да су га они сачекали као прерушени комунисти, који како видимо и даље мењају политичке шињеле. Дакле, и ови нови неокапиталистички комунисткапиталисти,⁸ свој капитал највећим делом нису створили радом већ су по истеку социјализма добили народне паре којима су наставили упропашћавање Срба и у капитализму. Најпре су рушили капитализам да би градили комунизам, отимали у „*име народа*” и „*за народ*”, стварали друштвено богатство, а данас друштвено богатство у духу нове приватизације, руше комунизам и граде капитализам, присвајајући народну имовину (док су „на теткином каучу спавали”) као да им је „*од бабе остало*”. Одједном изниклоше нови бизнисмени који су до јуче били секретари комитета или службеници ОЗНЕ, или се појавише као експерти из иностранства и опљачкаше народ. Преко ноћи променили су идеолошки ћурак, вешто искористили свој положај и време друштвених ломова и брзо се обогатили.⁹ Потом када

⁶ О политичкој позадини пљачке државних фирми и на бази тога уласка у виши друштвени слој, између осталог видети и у радовима Антонића (2010) и Шуваковића (2012).

⁷ Овде имамо у виду Рајсову поруку “Срби престаните да радите у корист своје штете” а то се највечим делом односи на тадашње радикале који су радили у своју корист а на штету Србије.

⁸ О појму комунисткапиталиста, новим-старим профитерима шире у раду: Анђелковић (2013).

⁹ Како пише („најтиражнији српски публициста у свету“ – Политика, 15. 02. 2005) Срђа Трифковић, ограници Сорошеве фондације у посткомунистичким земљама „без изузетка узимају искључиво децу пониклу из комунистичке номенклатуре, јер једино у њих могу да имају поверење да су поникли у породичној средини

су дошле „демократске промене“ организоване и вођене из иностранства, комунисткапиталисти највећим делом постадоше демократе који су дивљом акумулацијом капитала, економијом из сенке директно утицали на политику, а све то довело до процеса познат као „*затрљивање државе*“ и уништавање привреде. И опет када „падоше демократе“ опет најутицајнији од њих брзо прелетеше у напредњаке, од заговаране лустрације ништа, а капитал и утицај истих се само увећавао и увећава. Стихови једне песме лепо, али сурово истинито кажу: „*све је исто, само њега нема*“.

Друга ствар коју желимо да истакнемо, јесте чињеница да право, на дуже стазе, друштвеног развоја, нема ако се власти дочепају људи са дна. Управо се то десило социјалистичком револуцијом, како у Русији тако и у Србији. Највећим делом револуцију у Србији, водили су пропали студенти, сеоске и градске слуге, шегрти... На ову чињеницу указује нам и Драгољуб Јовановић, који на трагу идеје Аристотела о томе да демократија није и не сме да буде власт већине, оштро се супроставља идеји марксизма о диктатури пролетеријата, а залаже за аграрни социјализам у коме потенцира значај равнотеже за успешни развој, равнотеже између села и града, рада и капитала, за аграрни социјализам близак народној традицији у коме се вреднују рад и прве вредности.

„Највећа грешка комунизма јесте његова идеја о диктатури пролетеријата. Она је управо родила фашизам: из страха од диктатуре најсиромашнијих, сви који нешто држе у рукама, те дакле имају нешто да изгубе ако завладају голаћи, сви богати и средње имућни одлазе у фашисте. Кад је имало да се бира између две диктатуре, просечан грађанин се определио за ону која ће му можда дати, а не за ону која ће му зацело узети. Али је већи број оних који немају шта да изгубе – рећи ће неко. Пре свега, то није нимало сигурно. Затим, имати нешто, није појам који је за све једнак; многи мисле да имају богатство, док их други сматрају за сиромаше, и обрнуто. Најзад, у природи је људској да лакше пристајемо на власт некога ко је бољи него онога ко је гори од нас. Гори, то је од вајкада значило сиромашнији; или бар: сиромашнији то данас не значи и бољи. А диктатура пролетаријата – други основни принцип комунизма, поред укидања приватне својине, значи баш владавину најсиромашнијих” (Јовановић, 1991: 76).

Новопечене богаташе, на врло упечатљив начин, социолошки прецизно, а песнички надахнуто, описаће Ратко Божовић:

„Ти мутноловци – којима су интелектуалност, осећајност и моралност стране, а невредности блиске – домогли су се стратегије о освајању важног места у друштву. Куповали су све. Куповали

пелцованој од хришћанске традиције, националног осећања и неке пристојне личне моралности.“

су и свој педигре као стари намештај. Куповали су и градили здања на престижним местима. Куповали су престижна места. Куповали су и оно што се у нормалним државама и не продаје. Тако су настајале економске империје које су шириле утицај на целину друштвеног живота, а посебно на финансијску и медијску сферу... Пуни џепови, а празне душе. Нема краја њиховим амбицијама. Кад су се потврдили у бизнису, на реду је била политика“ (Божовић, 2011: 28).

О појму транзиција написани су томови књига, и бројни зборници радова. Највећа расправа се води око питања да ли је реч о прелазу без идеолошке обојености или је овде реч о промени идеолошког оквира друштва. Силавно Болчић је у свом истраживању термина *транзиције* кренуо са сасвим другачијих теоријских позиција. Он говори да је постсоцијалистичка транзиција прелазак из социјализма у несоцијализам. Касније је написао да је реч о транзицији у предузетничко друштво. Болчић се, пре свега, залаже за ново предузетничко друштво које представља залагање за приватну својину, капитализам, тржишну привреду, контролисану и подељену извршну, законодавну и судску власт, где је адекватно оно пословање које је у складу са тржишним законима (Болчић, 1994: 73). Нама је ближи став Михајла Марковића који сматра да је транзиција идеолошки обојен појам и значи прелаз у либерални капитализам (систем заснован на приватној својини и нерегулисаној тржишној привреди). Они који се служе овим појмом сугеришу неумитност прелазу у један тип друштва који је застарео, који је на Западу напуштен и који не постоји у развијеним друштвима (Марковић, 1997: 33). Сличан став заступа и Урош Шуваковић, транзицију означава као „контрареволуцију са одложеним дејством“. „Односно, прецизније „речено марксистичком терминологијом: транзиција представља специјалан случај контрареволуције са одложеним дејством од 70 до 45 година“ (Шуваковић, 2014: 17). За мађарског социолога, Золтана Погачу, она је прелаз у „секанд хенд капитализам“.¹⁰ За Јована Душанића транзиција у Србији је прелазак у „бећарску економију“. За Слободана Антонића прелаз из социјализма у колонијализам, а за Петра Анђелковића прелаз из социјализма у „преокренути социјализам“. Миросав Печујлић је у праву када доноси закључак, да за процес транзиције „Архимедова полука представља трансформација државне својине у приватну и командне у тржишну економију“ (Печујлић, 1997: 20). Опет овом приликом посебно потенцирамо квалификацију из наслова коју користи Јован Душанић: „бећарска економија“. Бећарска економија ослоњена је на само три потпорна стуба:

¹⁰ Један од водећих стручњака за европски транзицију на Старом континенту, доктор Золтан Погача, професор на Универзитету у Шопрену, у интервјуу за Печат (број 359 од 6. марта 2015) под насловом *Исток Европе је европски Мексико*, за Мађарску, али то свакако важи и заостале земље транзиције каже: „Били смо друштво државног социјализма и државне социјалистичке економије и уместо сопственог, одабрали смо *sekond hand kapitalizam* – капитализам „из друге руке“. Увезли смо мултинационалке и дозволи ли им да преузму све велике државне компаније“

продај својину, позајмљуј свуда и потроши све (или једноставније три П: продај-позајми-потроши) (Душанић, 2008).

Док је у првој декади транзиције (1900–2000) власт била обазрива са радикалним реформама, између осталог, и зато била сурово кажњена, али и народ „милосрдним анђелом“ са осирумашеним уранијумом, после октобарске револуције (2000) нове власти (Демократска опозиција Србије – ДОС) су се одлучиле за Програм радикалних економских реформи у СР Југославији, који је урадила група од 17 аутора. Овај програм се базирао на Вашингтонском договору.¹¹ Вашингтонски договор, на основу кога су вршене реформе, у својој суштини представља кодификовани програм економског неоколонијализма, којим је Србију (као и друге постсоцијалистичке земље) требало лишити власништва над ресурсима којима располаже и довести је у такву дужничку зависност (дужничко ропство) да буде беспоговорни послушник моћних и богатих, а овај простор је третиран, пре свега, као извор јефтине и обесправљене радне снаге, те тржиште за производе и банкарске услуге западних земаља.

Механизми којима се проузрокује сиромаштво народа и држава уништавајући им ресурсе остварује се различитим мерама. Нема сумње да је реч о „новом корпорацијском колонијализму“, како примећује Е. Голдсмит, који се разликује од старог колонијализма јер наступа „са више цинизма и мање обзира од било чега што је до сада виђено; он ће „опљачкати, осиромашити и маргинализовати више људи, уништити више култура и начинити већу еколошку штету него што је то учинио стари колонијализам или развој у последњих педесет година (Голдсмит, 2003: 271). Зоран Петровић-Пироћанац тврди да САД, WTO (Светска трговинска организација), ММФ и Светска

¹¹ У којој мери је програм реформи базираних на *Вашингтонском договору* (који је разрађен крајем 80-их година XX века и прво примењиван у земљама Латинске Америке), а куда све то водио доследно је упозоравао Јован Душанић и то посебно показао на примеру Мексика. Мексико је, спроводећи неолиберални програм реформи, доведен у стање велике спољне задужености (дужничко ропство), а затим је био присиљен, како би добио кредите од ММФ-а и САД, да америчким компанијама гарантује изузетно повољне услове инвестирања. Иностране инвестиције усмеравају су у такозване макиладоре (*maquiladoras*), односно ланац америчких предузећа изграђених дуж границе са САД. Та предузећа су екстериторијална, ослобођена су плаћања пореза у мексички буџет, радници раде у тешким условима за мизерне наднице и у овим предузећима није дозвољено оснивање синдиката. Штета коју Мексико има од *макиладора* процењује се да износи око 15 милијарди долара годишње, запослени раде у ропским условима, а огромна маса становништва живи у условима беде која није забележена у Мексику ни у време диктатуре Диаса (крајем XIX и почетком XX века). Са друге стране на елемената успешног развоја Јапана (после Другог светског рата) и земаља Југоисточне Азије (последњих деценија) јесте стратегије развоја која се ослањала на марљивост грађана, малу личну и заједничку потрошњу и високу стопу штедње. Поред тога, раст се подстицао и потцењивањем вредности домаћег новца, заштитом домаћих произвођача, добрим образовним системом и постизање консензуса кроз препознавање колективног интереса. Сличним моделом развоја Кина последње две деценије 85% инвестиција финансира из домаће штедње (15% отпада на стране инвестиције) и годинама бележи двоцифрене стопе раста. О томе шире у (Душанић, 2008: 125)

банка, као „банда четворице, фаворизују Вашингтонски консензус који заправо представља „истинску катастрофу за развој националних и државних привреда (Петровић, 2008: 93-94). Ове глобалне „банде” путем својих моћних финансијских и других институција условљава националне државе и економије дајући кредите под условом да прихвате захтеве, а то су, пре свега, *дерегулација финансијског тржишта* – која имплицира одрицање националних држава да контролишу новац и *либерализацију тржишта капитала* – која подразумева слободни проток капитала, укидање увозних тарифа као механизма заштите домаће производње. Овим механизмима, како примећује Бело,

„развијене и моћне индустријске земље експлоатишу и колонизују локалне националне индустрије и економије, природне ресурсе и радну снагу; приватизација – масовна приватизација с циљем ослобађања државе од сувишних трошкова које треба пребацити на приватни сектор, компаније и становништво (а односи се на изградњу путне инфраструктуре, плин, нафту, водо снабдевање, поште, банке, школе и образовне институције, итд.); редуковање издатака за образовање, социјалну и здравствену заштиту, те смањење плата у јавном-државном сектору – у препознатљивим реторичким причама о мерама штедне „залеђивању и „кресању плата” (Бело, 2003: 275–276).

Наше искуство из последње деценије показује да смо следећи „добре услуге“ међународне заједнице водили економску политику која је била у интересу светске олигархије и крупног капитала, а не сопствених грађана. Уместо да се посвете изградњи адекватне институционалне инфраструктуре за тржишну привреду, успостављању владавина права и стварању оптималних услова за конкуренцију и дугорочно одржив динамичан привредни раст, наши „реформатори“ ставили су акценат на (рас)продају имовине, задуживање, увоз и велику потрошњу (стварајући илузију *бољег живота*). У Србији после 1990. године почиње процес брзих промена друштва који са собом носи неизвесност краја тог процеса. Нада Новаковић у својој књизи *Раднички штрајкови и транзиција у Србији од 1990. до 2015. године*, говори да без обзира што је званично реч о реформама, њихови актери и последице су класно обојени. На помолу је формирање нове капиталистичке класе и настајање масе најамног и зависног становништва. По досадашњим резултатима бројних реформи пре се може говорити о зависном друштву капиталистичке периферије, него развијене капиталистичке привреде и демократског уређења. Неки од најважнијих доказа налазе се у природи друштвене структуре Србије, основних друштвених класа и слојева, особинама владајућих економских и политичких елита, приватизације и друштвених сукоба (Новаковић, 2017: 52).

Анализирајући последице мера ММФ у Србији на бази такозваног Вашингтонског договора, Јован Душанић (2008, 137), ефекат тих мера показује на три примера: Тако смо уз помоћ „одличних“

реализатора и креатора економске политике (*По плодовима њиховим познајете их*, каже се у Јеванђељу) дошли у стање, које бих илустровао са само три податка. *Први*, у трећем граду по величини у Србији – Нишу – од 300.000 становника, запослено је само 43.000 људи, а од тога броја чак 38.000 прима плату из буџета. *Други*, у Црној Трави је у фебруару ове године рођена прва беба у општини за последњих 18 месеци. *Трећи*, према последњој листи Светског економског форума Србија се по одливу мозгова налази на неславном претпоследњем месту – 132. од 133 рангиране земље. Посебно забрињавајућа последица овог просеса у Србији је појава новог слоја (класе) радника – *прекаријата*. Милица Лупшор, активисткиња зрењанинског удружења за права жена РОЗА и чланица левог самита Србије, говори да постоји између 600.000 и 700.000 прекарних радника у Србији. Само радника на црно има између 400.000 и 500.000. прекарани радници и раднице су сви они који раде на одређено, преко уговора, о привремено повременим пословима, омладинских задруга, агенција за посредовање при запошљавању или чак без било каквог уговора на црно. Последица несигурног запослења је немогућност било каквог планирања будућности, јер ниједна овако запослена особа не зна колико ће радити, да ли ће после завршеног једног посла наћи други, да ли ће својој породици успети да приушти све за нормалан живот, због чега се млади све теже одлучују да заснују породицу. Израбљивање је све присутније, ради се много више од прописаног осмочасовног времена, нема слободних дана-годишњих и седмичних одмора. Пошто послодавац настоји да вас што више експлоатише, да вас искористи до максимума, и онда када више нисте способни да радите, уделе вам отказ и замене новом радницом или радником. На овај начин описује живот радника у прекаријату Милица Лупшор.¹²

Позивајући се на истраживање које је спровела *Аустралијска фондација „Ходај слободно”* (*“Walk Fre” Foundation*), а која је објавила резултате свог истраживања о броју робова на свету и по којој дана на нашој у ропству¹³ живи више од 45 милиона људи, Игор Милановић анализира стање у Србији и сматра да *скоро* 0,5 одсто становника је у статусу класичних робова. Критеријуми Фондације за одређивања ропства јесу: принудни рад, трговина људима, дужничко ропство, присилни брак и комерцијално сексуално искоришћавање. По овим критеријумима, у Србији живи 28.700 робова, што чини 0,404 одсто укупног становништва. Захваљујући овом резултату, Србија је стављена на 32. место светске листе, од 187 држава. Међутим, будући да критеријуми фондације *„Ходај слободно”* не обухватају облике покорности у којима нема примене или претње силом, Србија је прошла

¹² (<https://www.pressek.rs/>)

¹³ Аристотел у својој Политици између осталог говори о томе да је роб онај који нема друштвене везе и стални посао, што резултира упозтрелбљивошћу свуда и на сваки начин. С друге стране, слободни човек је онај који склапа многе друштвене везе и има бројне обавезе према другима, према полису и месту у којем живи (Аристотел, 1984). Дакле, поука јесте да се слобода не гради као нека врста аутономије несталног атома, лишеног етничких корена и територијалног укоренивања. Слобода се гради кроз везе с местима и људима.

релативно добро. Да су обухваћени сви они који морају да раде за плату нижу од загарантованог минималца (који ни сам није довољан за живот), као и они које послодавац уопште не плаћа, Србија би се налазила на самом врху ове неславне листе. Дакле, закључује овај аутор, иако је робовласништво је званично укинато, али изгледа да оно упркос томе и даље постоји у нашој држави (Милановић, 2016).

Под изговором транзиције и трансформације привреде, скоро сва производња је заустављена. Масовним отпуштањем радника, уз енормно и потпуно незаслужено богаћење политичке елите, а све у име демократских промена и либерализације тржишта, разорено је привредно ткиво Србије. Извештаји говоре да производња замире у свим деловима земље. Србија је потонула у дубоку економску кризу, „нашла се буцаку“.¹⁴ Уместо обећаног благостања добили смо понирну стопу привредног раста, распад морала и свих традиционалних вредности, обиље лажи и подвала, техничко и технолошко заостајање у областима где је то најосетљивије. Јаз између масе сиромашних и шачице богатих незадрживо се продубљује. Дубоки јаз између огромне масе осиромашних и врло уског слоја богаташа који су се нагло обогатили присвајањем друштвене и државне имовине, посебно у периоду транзиције, представља добру подлогу криминализације друштва и прети даљим продубљивањем његове нестабилности. Да се у Србији није много тога није променило, без обзира на званична уверавања, већ да и даље, следимо погрешну политику економског али и сваког другог развоја показује и политика страних инвестиција и помоћ државе страним улагачима. Начелно питање које се у вези са тим поставља везано је за обезбеђење великих повластица иностраном инвеститору, опет овај став илустроваћемо са два примера који показују континуитет.

Пример који наводи Душанић је врло сиптоматичан и из њега се могу извући озбиљне поуке: некадашњи председник Србије, Борис Тадић, је у децембру 2009. године (у пратњи министра економије М. Динкића) отворио у Прокупљу фабрику за производњу каблова за аутоиндустрију у оквиру немачке компаније *Леоне*. На тој локацији раније је постојала фабрика азбестних производа *Фиат* која је овој немачкој компанији продата за 56 милиона динара (око 600 хиљада евра). Компанија *Леони* запослила је 350 радника чија зарада износи 15.300 динара (око 160 евра) месечно – што је мање од 50% просечне зараде у Србији, а Влада Републике Србије доделила је компанији *Леоне* 6,5 милиона евра на име подстицаја иностраним инвеститорима и по 5.000 евра по новоотвореном радном месту. Није тешко израчунати да од средстава, на име подстицаја иностраних инвеститора, државе Србије (тачније новцем њених пореских обавезника) немачка компанија *Леони*, не само да одмах добија назад средства која је платила за фабрику, него јој преостаје још новца којим може да целу деценију (десет година) исплаћује зараде запосленима у фабрици у Прокупљу. (Душанић, 2008: 124). Да се погрешна политика и то енормне помоћи

¹⁴ О трагичним и по Србији погубним последицама транзиције, шире у: Шуваковић (2014).

страним инвеститорима и даље наставља показју следећи подаци: Иако је начелно било објашњење да ће држава Србија сваком инвеститору (страном) доделити око 10 000 евра по радном месту, суштински је у многим фирмама много већи. Рекордер је према доступним подацима **Фиат** са 150 000 евра по радном месту, потом **Раух** са 73 000, затим **Тигар** (Мишелин) 60 000, **Вибак Балкани** 40 000, **Фалке** 35 500, **Лир** 22 000. и тако даље.¹⁵ Списак државне помоћи страним фирмама је дугачак, а ефекат свакако мали. Можемо замислити и претпоставити какав би ефекат био да је држава, боље речено елита на власти, која је по својој суштина компрадорска.¹⁶ а не национална, ова средства усмерила на развој домаће привреде посебно у девастираним подручјима, а не управо у најразвијенијим попут Војводине где иду највећи број инвестиција. Уместо да се развијају наша мала и средња предузећа, сеоска газдинства, да се помажу наши способни људи, домаћини газде на свом имању (своји на своме), поносни и вредни људи, они који воде државу распродају наша предузећа странцима, суфинасирају стране инвеститоре чиме се домаћински српски народ претвара у слугарски. О могућем другачијем путу развоја у књизи **Ка домаћинској економији**, Петар Анђелковић говори о развоју, са једне стране, института и истраживачких центара али и о путу „одоздо“ који би се управо заснивао на развоју малих и средњих породичних фирми и газдинстава посебно у неразвијеним подручјима Србије. Дакле, за националну али не и компрадорску елиту је врло важно да се окрене развоју националне економије и подстицајна средства више усмерава у домаће компаније, а не стране.

КА ЗАКЉУЧКУ

Јеврејски филозоф, Хана Арент, анализирајући тоталитаризм у свету долази до закључка да је остваривање људских права могуће само преко обнове и увођења националних права. Наиме, „нешто велико, као што су слободе и правда, на које имају право сви држављани, угрожени су када заједница у којој се родиш није више дата сама по себи, те неприпадност више није ствар избора“. Због тога је, тврди она, даље „... губљење националних права идентично са губљењем људских права“... Њена порука је јасна – „људска права у њиховој укупности може да осигура само држава која је суверени орган њеног народа (нације)“ (Арент, 2006: 372–378). Наше искуство из последње деценије показује да смо следећи „добре услуге“ међународне заједнице водили економску политику која је била у интересу светске олигархије и крупног капитала, а не сопствених грађана.

¹⁵ <https://www.danas.rs/ekonomija/top-lista-srpskih-subvencija>, 7. фебруар 2020.

¹⁶ О компрадорској елити која влада Србијом посебно је писао Слободан Антонић (2012, 61): “Елита која влада Србијом на почетку ХХИ века је компрадорска, а њена је “основна системска функција... да домаће становништво убеди да је најбољи начин модернизације предаја ресурса (економских, политичких и културних) у руке странцима, тачније, представника глобалног монополског капитала“.

Данас је у Србији свима јасно, а то је показао и пропали комунистички експеримент, да нашем менталиту не одговарају велики привредни системи, који траже прецизну организацију и дисциплину. Нашем духу и карактеру више одговарају мања предузећа са мањим бројем радника, породичне фирме и породична газдинства – домаћинске фирме. Домаћински дух у Србији који је био у успону до Другог светског рата урушен је за време комунистичке владавине. Једну велику, пламениту, универзалну идеју „*да свет треба да се окреће око Сунца рада*“ комунисти, нарочито они који су извели револуцију (у највећем броју: сељачка сиротиња, пијани надничари, градске слуге, огорчени пропали студенти и други незадовољници), презрели су и протерали из Србије, јер сами нису били деца рада, нити су потицали из домаћинских породица. Тако је у нашем народу унет један опасан менталитет нерада и неодговорности. Народ је брзо схватио да се може боље живети сналажењем, у лавиринту бирократске расподеле, него радом, прихватио ту игру и врло се извештио у њој (*радио не радио свира ти радио; нико не може толико мало да ме плати, колико ја могу мало да радим*). Створен је менталитет сналажења и омаловажавања рада. Тај тренд омаловажавања рада још више је дошао до изражаја након такозваних демократских промена када је осиромашени народ убрзо открио да се више може добити и боље живети сналажењем у лавиринту транзиционих промена, које су потпуно урушиле све оне вредности на којима почива здраво и стабилно друштво, и где се најмање живи од рада. Тај менталитет сналажења и паразитизма корумпирао је све слојеве нашег народа. Мутне тежње, несталне емоције, лакомислена памет, трагање за узбуђењима по сваку цену, сан о брзој заради, све те и такве трице и кучине својства су слабих и изгубљених душа које тумарају Србијом, трагајући за изгубљеним смислом живота.

Последње две деценије, политичко, економско и духовно поспруће српског народа драстично је убрзано. Изгубљени ратови у којима на видело није изашао онај истински српски светосавски национализам довео је народ на ивицу опстанка. Преварен и покраден, српски народ је, крајем прошлог века препуштен у руке редитеља савремене драме човечанства који је и српском народу понудио „спасење“. Немајући куд, из разних разлога, националних и економских, пре свега, српски је народ прихватио марионетску улогу коју су му наменили редитељи драме. Па ипак, ни десет година надања није донело ништа ново, ништа боље, тако да је сада, на почетку друге деценије новог миленијума, наш народ и даље без своје слободе. Но, за разлику од претходне деценије, у овој нам прети и губитак нечег много већег, нечег од чега, у суштини, и зависи наш национални и социјални опоравак, а то је наш Идентитет и наша Традиција, укоревени у нашој култури. Један од начина покушаја промене националног идентитета, (промене свести и прекрајање историје што је један од услова пријема Србије у ЕУ)¹⁷ који је постао омиљена тема многих „независних

¹⁷ Опет и овде можемо препознати “појаву дугог трајања” посебно од наших “пријатеља” германа. Наиме, као што су нам након Берлинског конгреса германи за-

медија“ али и људи са врха власти, јесте и приказивање српског народа као нерадника, ленштина и забушаната. Стога се са више страна може чути тешка оптужба, да је народ у Србији „лош,“ да је Србија „земља нерадника“, „ленштина“, „превараната“. Да је Србија огрезла у криминалу, корупцији, да „не умемо да сами газдујемо“, „да смо неспособни да руководимо својом имовином“.... Стојимо на становишту да иако ове констатације имају делом своје утемељење у ближој и даљој друштвеној стварности Србије, оне напросто нису тачне јер, нити Србија почиње од 2000. године, нити од 1945. године, па ни од 1918. године.

У таквим околностима, српском народу се још једном пружа шанса да одабере свој пут. Либерализам је на српско тло доспео у већим размерама, након 2000. године, када су наши „реформатори“ утврдили правило да целокупну државну и друштвену имовину треба што пре приватизовати, како би деценијама пљачкана држава коначно стала на ноге. На тај начин, савремени наш либерализам понео се према сопственом народу на исти начин на који је то чинио либерализам деветнаестог века. Наиме, и један и други су са подједнаком дозом агресивности и безобзирности кренули у напад на друштвену и државну имовину, све под изговором „цивилизовања“ српског народа и његовог увођења у „друштво великих народа“. Стари либерали су тако разорили српске задруге, оставивши сопствени народ у ритамима из којих он ни до данас неће изаћи. То су исто у нашој скоријој прошлости чинили (и још увек чине) наши „реформатори“, који су без икакве припреме, сагледавања потреба и могућности српске привреде, распродали целокупну народну имовину. Тако су, уместо да народну привреду подигну из пепела, све наше владе од 2000. године настојале да државну и друштвену имовину продају лоповима, лихварима и шпекулантима, који су тако, за мали новац добили атрактивне објекте, целокупну некадашњу радничку инфраструктуру. И на самом крају желимо да истакнемо да то није пут који Србију води у „светлу будућност“, да је то пут који ће нашу децу претворити у слуге корпоративног капитализма. Дакле, наше залагање иде у правцу народног социјализма и домаћинске националне економије.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Слободан. „Мрежа школских другара у политичкој елити Србије“. *Национални интерес* 6, 9, 3 (2011): 329–350.
- Антонић, Слободан. *Лоша бесконачност – прилози социологији српског друштва*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Анђелковић, Петар. „Комунист-капиталисти – полуинтелектуалац друштвени феномен дугог трајања“. *Теме* 37, 4 (2013): 33–50.
- Анђелковић, Петар. *Ка домаћинској економици*. Косовска Митровица: Филозофски факултет у Косовској Митровици, 2016.

претили ратом ако се не одрекнемо своје најстарије историје коју је посебно образлагао Милош Милојевић, и сад нас уцењују променом свести као услов уласка у ЕУ

- Арент, Хана. *Извори тоталитаризма*. Београд: Феминистичка издавачка кућа, 2006.
- Аристотел. *Политика*. Београд: Издавачки графички завод, 1975.
- Бело. „Програм структуралног прилагођавања“. У *Глобализација – аргументи против*, уредили Џ. Мандер и Е. Голдсмит, 275–276. Београд: Слио.
- Богдановић, Недељко. *Село невесело*. Нови Сад: Прометеј, 2014.
- Велимировић, Николај. *Српски народ као Теодул* (сабрана дела, том 5). Аустрија: Линц, 2001.
- Вукосављевић, Сретен. *Историја сељачког дрштва. Писма са села. Политички и други списи*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Гиљфердеринг, Александар. *Путовања по Херцеговини, Босни и старој Србији*. Сарајево: „Веселин Маслеша“, 1972.
- Душанић, Јован. *Бећарска економија – транзиција у Србији*. Београд: Београдска пословна школа, 2008.
- Јовановић, Драгољуб. Слобода од страха: изабране политичке расправе. Београд: Филип Вишњић и Научна књига, 1991.
- Ковић, Милош. *Срби 1903–1914. Историја идеја*. Београд: Слио, 2015.
- Марковић, Светозар. *Србија на Истоку*. Ниш: Градина, 1972.
- Митровић, Милован. *Социологија села*. Београд: Социолошко друштво Србије, 1998.
- Митровић, Љубиша. *Транзиција у периферни капитализам*. Београд: Институт за политичке студије, 2009.
- Novaković, Nada. *Radnički štrajkovi i tranzicija u Srbiji od 1990. do 2015. Godine*. Београд: Rosa-Luxemburg-Stiftung Southeast Europe i Institut društvenih nauka, 2017.
- Петровић, Зоран Пироћанац. *Геополитика хране (Битна развојна компонента друштва у XXI столећу)*. Београд: Институт за политичке студије, 2008.
- Погача, Золтан. „Исток Европе је европски Мексико“. *Печат* 359, 6 март 2015.
- Томић, Јаша. *Сабрана дела, књига прва: Политички списи 1*. Нови Сад: Прометеј, 2006.
- Цвејић, Слободан и др. *Социјална искљученост у руралним областима Србије*. Београд: UNDP Србија, Сектор за инклузивни развој, 2010.
- Цвејић, Слободан. „Нови трендови у класно-слојној покретљивости у Србији“. У *Промене у друштвеној структури и покретљивости*, уредили Душан Маринковић и Срђан Шљукић, 143–158. Нови Сад : Филозофски факултет у Новом Саду, 2010.
- Шуваковић, Урош. „Социјална проходност кроз тзв. класичне канале друштвене покретљивости на примеру савремене Србије“. У *Промене у друштвеној структури и покретљивости*, уредили Душан Маринковић и Срђан Шљукић, 158–177. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 2012.

Шуваковић, Урош. *Транзиција: Прилог социолошком проучавању друштвених промена*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Косовска Митровица, 2014.

Фузаро, Дијего. „Космополитизам је индивидуализам“. Печат 599, 19.12. 2019.

Интернет извори:

<https://www.danas.rs/ekonomija/top-lista-srpskih-subvencija>,
Пристапљено : 7. 11. 2020.

ECONOMY IN POST-SOCIALIST SOCIETIES: FROM POLITICAL TO WASTEFUL ECONOMY – THE CASE OF SERBIA

Summary

The famous French intellectual Fernand Braudel gives us some useful advice for understanding social phenomena. If we want to understand a social phenomenon, we need to follow its history „the phenomenon of long duration“, ie „not a moment but a duration“ as he says. Precisely bearing this insight in mind, this paper seeks to answer the question of what happens to the economy in post-social societies, of course we are primarily interested in Serbia? In that sense, first we take a look at the economy that was destroyed by the communists (the domestic economy), then we look at the political economy during socialism and, of course, we mostly focus on the transitional – wasteful economy. . The basic intention of the paper is to show that economics, but also the general development that Serbia has been going through for many years, does not lead Serbia to a „bright“ (both communist and post-communist) future, but that it is a path that will turn our children into servants of corporate capitalism. Also, our commitment goes in the direction of people’s socialism and the domestic national economy.

Key words: Post-socialism, economy in Serbia, domestic, political, wasteful economy.

ЗДЕНАЦ НАРОДНЕ МУДРОСТИ И ЕКОЛОШКА СВЕСТ

Резиме

Данас је јако модерно и популарно говорити о екологији. Баук екологизма (да се послужимо Марксовом синтагмом, како је давно он говорио за комунизам) кружи светом. Међутим, у том говору у тим настојањима и бројним институтима и организацијама које се баве екологијом уочавамо јасан парадокс. Никад више говора о екологији, никад више еколошких покрета, никад више трошење новаца за решавање еколошких проблема, а чини се никад човечанство није било ближе апокалипси, највише управо из еколошких разлога. Новокомпоновани еколози, чија су уста пуна приче о еколошкој свести, али без практичног утемељења, ничу као печурке после кише. Ретки су они који себе називају еколозима, а који су схватили, како праву суштину еколошког проблема, а још мање они који виде прави излаз из мрака еколошке кризе у коју је човечанство запало. Шта је кључни ралог томе? Где леже уроци тог парадокса. Овај рад управо има намеру да понуди један другачији поглед на узроке еколошке кризе и понуди другачије решење еколошког проблема.

Кључе речи: народна мудрост, еколошка криза, еколошка свест, екологија духа.

Зар Земља није најдражи дом за нас, њене становнике?

Зар није вредна наше љубави?

Зар не заслужује да јој посветимо сву

нашу инвентивност, храброст и великодушност

да бисмо је спасили од пропадања и уништења

и на тај начин осигурали и њен и свој опстанак?

V. Vord, R. Dibo, *Земља планета наша једина*

УВОД – ЧОВЕК НАСУПРОТ ПРИРОДИ = ЕКОЛОШКА КРИЗА

Данас је јако модерно и популарно говорити о екологији. Баук екологизма (да се послужимо Марксовом синтагмом, како је давно он говорио за комунизам) кружи светом. Међутим, у том говору у тим настојањима и бројним институтима и организацијама које се баве екологијом уочавамо јасан парадокс. Никад више говора о екологији, никад више еколошких покрета, никад више трошење новаца за решавање еколошких проблема, а чини се никад човечанство није било

¹ Markomarcelo7@yahoo.com

ближе *апокалипси*, највише управо из еколошких разлога. Човечанство је данас конфротирало са мноштвом егзистенцијалних криза, међу којима еколошка криза заузима посебно место. Нигде се тако јасно не показују цветови наше људске болести, како би рекао Бодлер, као у еколошкој кризи којој смо ми данас сведоци. Свет којим смо окружени и кога смо саставни део, јесте јако крхка творевина коју смо својим непромишљеним деловањем у великој мери урушили. Новокмпоновани еколози, чија су уста пуна приче о еколошкој свести, али без практичног утемељења, ничу као печурке после кише. Међутим, ретки су они који себе називају еколозима, а који су схватили, како праву суштину еколошког проблема, а још мање они који виде прави излаз из мрака еколошке кризе у коју је човечанство запало. Основна грешка налази у томе што се не види прави узрок еколошке кризе а онда се и решења траже на погрешном месту.

Обично научници сматрају да техничка средства, као изум науке, једино могу утицати на поправљање еколошких проблема. Бек је у свом сјајном делу *Ризично друштво* јасно упозорио на опасност и врсте ризика са којима се суочава човечанство при чему посебно указује на науку која је главни узрочник тих ризика: “Динамика ризичног друштва не почива на претпоставци према којој данас и у будућности морамо да живимо у свету непостојећих опасности, већ да живимо у свету који о својој будућности мора да одлучује у условима произведене, самофабриковане несигурности. То имплицира да свет више не може да контролише опасности које производи модерна, тачније да је веровање да модерно друштво наводно може да контролише опасности које производи нестало не због пропуста и пораза модерне, него због њених победа“ (Бек, 2011: 23). То доводи, како примећује Бек да се све више ствара јаз између Бога и ризика.

„Када је ризик ступио на сцену, Бог је морао да се одрекне свог места господара света, са свим субверзивним консеквенцијама које то подразумевају. У одсуству Бога ризик достиже своју судбоносну и застрашујућу, готово недокучиву вишесмисленост. Свет није онакав какав је, него његово постојање и његова будућност зависе од одлука, одлука које одмеравају позитивне и негативне стране, које повезују прогрес с деградацијом и, као и све људско – заблуда, незнање, охолост, обећање контроле у себи нове заматак свога краја“. (Бек, 2011: 18–19)

Када је наука ступила на сцену и потиснула Бога, људи су наивно поверовали да ће технички развитак који је постављен фундаментом етике, створити земаљски рај, као замену за божански, из којег је због греха који је учинио протеран. Али десио се, како то обично и бива, преокрет, технички напредак измакао је контроли човека и делује као самостална, независна сила пред којом је човек исто толико немоћан колико је то био и пред тајанственим и непознатим силама природе. Свет људских дела извојевао је победу над светом човека. Техничко је победило хумано. Област вештачког гута природно, брише разлику

имеђу природног и вештачког, ствара нову природу која представља највећи изазов људском постојању. За разлику од егзистенцијалних криза прошлости, кризе данашњице не потичу од природних непогода које су просторно ограничене, већ од глобалног несклада у идејно-материјалном смислу читаве индустријске цивилизације. Стога нам се чини да је Бек потуно у праву када предочава да еколошка проблематика није више проблематика која се тиче окружења, већ је у својој генези и својим последицама - потпуно друштвена, јер се тиче људи, њихове историје, животних услова, економске, политичке и културне датости... (Бек, 2011: 118). Овакав приступ намеће потребу развоја другачијег погледа како на природу али и самог човека.

На механицистичком обрасцу утемељено је модерно друштво и тиме је убрзана даља деградација света, живота и рада. Андре Горц открива спрегу између еколошке кризе и кризе савременог друштва. Критикујући профитерску логику, он тврди да су оба друштвена сценарија (западни и источни), прихватајући идеју раста, себе осудила на гомилање еколошких проблема. Горц јасно поручује: „Екологистички захтев је заснован на фундаменталним претпоставкама. Због тога он није подложен ценкању, погађању. Социјализам не вреди више од капитализма ако се служи истим оруђем. Потпуна владавина човека над природом неизбежно повлачи то да техника којом се та владавина врши доминира над човеком. У одсуству неког другог избора, још увек више вреди нуклеарни капитализам од нуклеарног социјализма, јер ће први мање оптеретити будућност” (Горц, 1982: 50). Постиндустријска друштва суочавају се са глобалним еколошким проблемима, чији је извор у механицистичком погледу на свет, на заблуди о победи човека над природом, те се може рећи, да друштвени развој који је почивао на схватању да је човек господар природе, а природа „дивља сила коју треба укротити, оковати, натерати је да служи човеку и његовом победоносном ходу“ – како пише Бодријар, уз поистовећивање друштвеног раста и развоја, води у катастрофу. „Рушећи шуме и потапајући древна насеља, човек је постајао див. А од дива се не може очекивати да служи природи, да послушнује њен унутрашњи ритам, да са њом усклађује своје тежње и жеље, као што се не може очекивати да једна идеологија, окренута против људске природе, природе економије и, уопште против природе ствари, има обзира према шумама, рекама и језерима“ (Бодријар, 1991: 143).

Од нашег односа према животној средини зависи живот нових генерација, то већ сада постаје јасно након више деценија индустријског развоја и технолошког прогреса, кратковидог напретка, који полако сече грану на којој седи, заслепљен сјајем спољних ствари. По инерцији иновација, узбудљивих открића у законима стварности, срљамо у амбис, што ће се десити уколико се не успоставе и не превладају јасни критеријуми смисла живота и организације друштва. Нажалост, ми се данас налазимо у неколико парадоксалних ситуација. Савремено и нуклеарно наоружање има могућност да уништи живот на земљи. Такође, технолошки и индустријски развој прети да уништи природу. Неконтролисани развој науке и технологије се надвија као

Дамоклов мач над судбином цивилизације. Само од нашег морала и разума и контроле над производима нашег рада зависи да ли ћемо живети даље и у каквом свету. А последице по наше здравље увек долазе са задршком, али сигурно долазе! Питање како даље? – постаје императив данашњице.

“Расел примећује да развој науке и технике од људи захтева све више мудрости. Међутим, иако је наше време у погледу знања превазишло сва претходна, оно још увек није постигло већу мудрост, стога треба рећи пуним гласом - неопходна нам је нова перспектива”. (Ђукановић, 1996: 41)

Глобална еколошка криза у којој се човечанство налази, захтева сагледавање из више углова, а не само научних. С обзиром да наука не успева да спречи све чешће еколошке катастрофе у свету да смањи ризик од претеће еколошке катастрофе можемо констатовати да је крајње време за преображај културе, науке, човечанства, али и за другачији приступ еколошким питањима, у коме ће наука тражити помоћ и од других облика духовности пре свега религије.

ЕКОЛОШКА СВЕСТ И (ИЛИ) ЕКОЛОШКА ДУХОВНОСТ

Однос човека према природи део је филозофије, науке, религије, морала, обичаја и свакодневног живота. Наука сматра да у процесу развоја цивилизације, промене у средини су биле неминовне, па је тако као нужност настала и деградација. Паралелно са деградацијом, кроз историју се чине напори за бољу животну средину. Тај однос се најдиректније исказује у концепту еколошке свести. Еколошка свест је историјска категорија. Она настаје и мења се током историјског развоја друштва и прилагођава се друштвеним потребама, у зависности од карактеристика друштва и доминантних друштвених односа. Еколошка свест се формира не само под утицајем еколошких проблема, деградације природне средине која има обележје еколошке кризе, ни под утицајем научног сазнања и могућности њеног решавања, већ и под утицајем социјалних снага и промена система вредности. „Еколошка свест је настала у тежњи да се нађе решење за еколошку кризу, као кризу постојеће цивилизације, како би се очувала природа као оквир живота и колевка људске цивилизације“ (Марковић, 1994:10). Друштво има потребу стварања вредносног система својих чланова који одговара циљевима и потребама дате заједнице. У томе је посебно важан однос према вредностима животне средине.

Развој еколошке свести, зависи како од степена развоја друштва, тако и од промена у вредносним системима појединих земаља. „Еколошка свест је у директној вези са васпитањем и образовањем, што истовремено подразумева и добру обавештеност, и са моралним, односно етичким принципима који се у свим доменима живота примењују, у датим околностима и на одређеном простору“ (Ђукановић, 2001:176). Постоји много дефиниција еколошке свести, које указују

на њену сложену природу. Како указује Цифрић (1989), различита појмовна одређења еколошке свести су резултат разноврсних теоријских приступа у њеном дефинисању, различитих система друштвених вредности и различитих друштвено-економских односа у оквиру којих се приступа одређивању појма. Различитим дефиницијама ипак је заједничко указивање на више димензија еколошке свести. Један од првих утемељивача социјалне екологије код нас Данило Ж. Марковић, који се активно бавио овим феноменом, истиче постојање бар шест аспеката или димензија еколошке свести (Марковић, 1994). То су: теоријска димензија (научно мишљење о односу човека и природе, вредносна (циљеви), социјална (идеја нове заједнице), историјска (могућности), политичка (ако је укључено деловање социјалних снага) и субјективна (личне претпоставке, уверења и жеље).

Минималистичка дефиниција еколошке свести укључује бар три њена саставна елемента сматра исти аутор. То су еколошко знање, вредновање еколошке ситуације и еколошко понашање. Еколошка свест подразумева активан ангажман човека у решавању еколошке кризе, а не само регистровање стања човекове средине у свести људи. Осим еколошког понашања еколошка свест садржи још два значајна елемента – еколошко знање и вредновање еколошке ситуације (Марковић, 1994:178). Еколошка свест је свест о околини која обухвата сазнања о еколошкој ситуацији, вредносно одређење, односно мотиве деловања, жеље и очекивања које се односе на човекову природну околину и понашање којим треба да се оствари еколошко стање коме се тежи. Еколошко знање је основа за еколошки начин мишљења, који људима омогућује да се другачије односе према природи. Однос појединца према еколошким вредностима у крајњем зависи од тога колико му оне припадају, односно у којој мери се он може идентификовати са њима и за њих везати своју егзистенцију и начин живота. Еколошке вредности су повезане са знањем. Као трећи елемент еколошке свести издваја се еколошко понашање појединца или групе у циљу решавања еколошких проблема које је у складу са еколошким знањима и вредностима. Испољавање позитивног еколошког понашања одређено је и индивидуалним особинама, потребама и могућностима. Овде би посебно желели да истакнемо да се темељ исправног еколошког понашања пре свега формира у раном детињству и у породици. У том смислу дете може да има исправно еколошко понашање а да нема развијену еколошку свет и еколошке вредности, као што одрастао човек може да има развијано еколошко знање а да нема право еколошко понашање.

Треба напоменути да еколошка свест није нека статичка, заувек дата категорија, већ врло динамична категорија. Мењање еколошке свести условљено је друштвеним околностима, па се са њиховим променама мењају и значења и понашања људи. Ако је свест наше знање о свету, онда је еколошка свест наше знање о еколошким проблемима, њихово одражавање у човековој глави. „Еколошка свест, у свом интегралном значењу, као целовит однос према природи, одликује се јасном опредељеношћу за чисту и здраву средину човековог живо-

та и рада као значајну вредност сваког друштва. Дакле, то је свест о здравој човековој средини, свест о нужности, друштвеној оправданости постојања квалитета те средине. Таква свест не усваја никакво решење у развоју друштва које би било на уштрб човекове средине“ (Продановић, 1995: 100). Едгард Морен запажа и указује да је „еколошка свест свест о зависности наше независности“ односно да она мора да схвати да је околина, екостистем саморганизована, спонтана целина, и у том смислу децидано каже: „Еколошко образовање и васпитање треба да садржи критику уздицања победе човека над природом, односно става да је унакажавање природе најузвишенија епопеја и подвиг. Побеђена природа значи самоуништење човека“ (Морен, 1979: 233).

У свом развоју, како наводи Весна Милтојевић“ (2005:107–109),

„... еколошка свест прошла је кроз три фазе. У првој, се јавља свест о угроженој стабилности појединих екосистема и назива се енвиронментализам, чија је суштина покушај проналажења начина за заштиту појединих елемената животне средине. Првенствено се мисли на неке животињске врсте и очување неких територијалних целина. У другој фази јавља се свест о еколошкој угрожености на планетарном нивоу. Ова фаза је позната под именом „дубока екологија“ (deep ecology), и указује на значај правилног схватања места и улоге човека у систему друштво – природа. Главна карактеристика ове фазе јесте да се залаже за поштовање живота уопште, па самим тим и живота човека као једне од врста на Планети. За трећу фазу је карактеристично схватање да је превазилажење еколошке кризе могуће само уз промену вредносног система, поштовање екохуманистичких вредности и промену индивидуалног и групног понашања на локалном и глобалном нивоу“.

Свака од ових фаза има своје специфичности, али и полази од заједничке премисе да је свест о угрожености животне средине од пресудног значаја за покретање акција за њену заштиту.

Мајка Природа је широкогруда и великодушно нуди своје дарове без икаквог ограничења, ослањајући се само на нашу свест да ћемо њене благодати што рационалније користити. Али иако човек важи за једино свесно биће на планети, ипак се најнерационалније понаша. Жудња за стицањем богатства, похлепа, технолошки напредак, мењање природних токова и законитости учинили су да човек уместо у хармонији са природом постане њен непријатељ. Данашња „цивилизација егоцентричности“ изазива кризу у више нивоа. антрополошком, социјалном, економском, политичком, културолошком и еколошком... То је управо основни разлог за Јована Зизјуласа (1994: 39), са којим се слажемо, да каже: „савремена цивилизација „незаустављивог напретка“ је генератор глобалне еколошке кризе, која у својој унутрашњости носи начело антропоцентричне или антропомонистичке кризе“. За разлику од других живих бића, човек може живети

посвуда на земљи, али не налази посвуда околину прикладну за себе. Да би очувао и развијао сам себе, човек мора околину трансформирати, мора је претворити у своје пребивалиште, због чега човек врши инверзије у природи. Наравно, у тим интервенцијама пресудно је питање мере човекових захвата у околину. Мера се одређује тако да се поштује сврха појединих делова природе под видиком целине. Поштујући сврху сваког елемента природе поштује се првобитни склад и равнотежа и не нарушава се (барем не превише) целина екосистема. Таквим захватима човек оплемењује своју околину и самог себе. То се, међутим, не догађа увек тако, при чему се узрок не именује његовим правим именом: *унутрашња, духовна околина*. Човек је унео несклад и неред у самог себе. Сликовито речено, нашао се усред трња и корова у себи – у својој савести, а онда и око себе – у својој околини. Загађеност унутрашње околине – савести, неизбеживо се одражава не само у човековом односу према Богу него и према другим људима, и према свим стварима. Након загађења унутрашње, моралне околине, човек почиње тровати и спољашњу околину, спољни свет, и почиње да се понаша као неограничени владар и корисник, а заправо бескрупулозни изабљивач природе.

Није само природа та која има свој ред, своје животно обличје које морамо поштовати, ако желимо живети у њој и од ње, него и човек у својој унутрашњости има свој ред. Да би могао живети у складу и мери са природом, он мора научити себе признати створењем и схватити да у себи мора имати унутрашњу чистоћу – екологију душе. Ако се не схвати та бит екологије, све ће се друго погоршати. Сведоци смо *“развоја”*, који је у претходном веку оставио дубоке трагове, односно ожиљке, на телу Земље и Природе. То је аларм за наш разумни део да схвати куда идемо и да заустави посртање ка провалији. Оно што желимо да истакнемо, а што је и наша полазна основа у решењу еколошког промлема јесте да, по својој суштини, еколошки проблеми носе антрополошки карактер, будући да их је створио човек а не природа. Због тога се одговори на многа питања, која поставља криза околне средине, налазе у човечијој души, а не у сферама економије, биологије, технологије или политике. Природа се у истини преображава или пропада не само по себи него под утицајем човека. Узајамна веза антропологије и природе се крајње јасно открива управо у наше време, када свет истовремено преживљава две кризе: духовну и еколошку. У савременом друштву, човек понекад губи свест о животу као дару Божијем а понекад и сам смисао свог живота, који се повремено своди на физичко постојање. Човечанству које је заслепљено грехом не помажу ни колосалне техничке могућности: уколико је равнодушно према смислу, тајни и чуду живота оно не може да донесе истинску корист и често наноси штету. Незамисливо је да у условима духовне кризе дође до потпуног превазилажења еколошке кризе. Антропогена основа еколошких проблема показује да ми околни свет мењамо у складу са својим унутрашњим светом и да због тога преображај природе треба да почне од преображаја душе. Препородни Максим Исповедник, исправно примећује и поручује, „човек ће бити у стању да чи-

таву земљу претвори у рај тек онда када рај буде носио у самоме себи“ (2007, 131). Управо, зато рационалност не сме бити сама себи сврха, јер човек није и несме бити „мера свих ствари“, већ само средство очовечења човека. Стога, је неопходно да се у име истинске људске еманципације и ослобођења одлучно захтева отклањање штетних последица апсолутизирања рационалности. То заправо значи да би поред ума, требало на наозбиљнији начин узети у обзир људска хтења и осећања, веру, машту и суд: дакле, изнова обухватити и обновити све димензије људскости. Управо због тога, неопходан је сусрет, пре свега, науке и религије и проналажење заједничког пута у решавању глобалне еколошке кризе.

За правилан однос човека према природи и формирања праве еколошке свести посебно су важна две библијске поруке. Прва говори о човековој власти и послању да управља, господари овим светом: *И благослови их Бог и рече им: Плодите се и множите, и напуните земљу, и себи је подложите! Владајте рибама у мору и птицама у зраку и свим живим створовима што пузе по земљи* (Пост 1:28). Друга, говори изричито о човековој обавези према свету: *Јахве, Бог, узме човека и постави га у еденски врт, да га обрађује и чува* (Пост 2:15). Ова два текста шаљу нам јасну поруку да је човек истовремено и господар али и слуга света. Овакав поглед на свет и човека несумњиво је антропоцентричан, јер је усмерен према човеку као врхунцу Божијег стварања. Човек је круна свега створенога. Међутим, тај антропоцентризам није апсолутан него релативан: уз част да влада светом човек има обавезу да еденски врт, тј. врт свог постојања, своју околину, обрађује и чува. Према томе, антропоцентричност не значи неумереност, него тражи одређивање мере за коришћење и чување околине. Тамо где човек не мари за меру природе његово је деловање не само неприродно и протуприродно, него такође нељудско и протуљудско. Цело човечанство сноси одговорност за стање природе – Божије творевине. Реч Божија учи да је *свет око нас дом, који је Господ створио и у којем је настанио човека* (1Мојс, 1:28). Због тога је *човек домаћин створеног света и није позван да се клања природи, већ само Творцу* (Пм, 1:25). Добар однос човека према природи, испуњен свештеним страхом, заснива се на дубокој свести о томе да је *Бог – свет и све живо у њему, створио као добро* (1Мојс, 1:8-25). Заједно са Светим Пророком Давидом сваки човек може да ускликне: *”Јер си ме узвеселио, Господе, ... и у делима руку Твојих обрадоваћу се“* (Пц, 91:5). Дакле, можемо закључити да у светлости Светог Писма еколошка делатност се схвата као од Господа заповеђено благоугодно опхођење човека према тварном свету.

Религијска духовност нам шаље јасну поруку да су у односу човека према природи најважније две ствари: питање мере и љубав. Кроз бројна стољећа човекове немоћи пред силином природних појава, библијско човеково послање да господари земљом уопше није угрожавало околину, нити је представљало морални проблем. Више је био угрожен човек од околине (природних непогода) неголи околина од човека. У новије време проблем је настао не из обести, већ из чо-

векове потребе да се животно снађе у том свету. Биљни и животињски свет условљен је и развија се и живи на сасвим одређеним деловима земље, у сасвим одређеним климатским и просторним условима живота. За разлику од других живих бића, човек може живети свуда на земљи, али не налази свуда средину прикладну за себе. Тек прилагођавањем околине, свет може постати човековим боравиштем. Да би опстао и развијао се, човек мора околину изменити, мора је претворити у своје пребивалиште. Дакле, човек мора мењати свет. Наравно, као кључно питање у мењању света поставља се питање мере човекових захвата у околину. Јасно је да је спољашња загађеност околине што је доживљавамо - огледало и плод унутрашње загађености којој не поклањамо довољно пажње. То су уједно недостаци покрета за заштиту природе. Они се с разумљивом и оправданом страшћу боре против загађења природе, а духовно самозагађење човека и надаље се сматра једним од његових права, његовом слободом. Тако дуго док подржавамо карикатуру слободе, наине – слободе унутарњег разарања душе, њено ће спољашње деловање остати непромењено.

НАРОДНА МУДРОСТ И ЕКОЛОШКЕ НАУКЕ

Екологија је као наука утемељена у 19 веку. Међутим, као што смо и раније истакли људи давно схватили значај правилног односа према природи и њено очување. И пре него што су ималаи нека развијана еколошка знања, као дубоко религиозни људи, добро су разумели и и делатно спроводили те поруке. И наш народ као древни мудар народ, али и дубоко религиозан, давно је то схватио и изразио кроз низ народних мудрости. Наши преци у минулим временима, наравно да се нису сусретали са таквим еколошким проблемима као ми данас. Ти проблеми у тој мери тада нису ни постојали, а имајући у виду тадашњи ниво и темпо технолошког развоја - тешко да је ико могао и да их предвиди. За појам „екологије“ и „еколошке свести“ - свакако нису чули. Међутим, то никако не значи да еколошка свест није била присутна у њиховој свакодневици. Посматрајући природу и друштво, њихова испољавања, законитости, односе и промене, наши преци су луцидношћу добрих посматрача и фином осетљивошћу за стварност, у мало речи знали да ухвате суштину односа човека према себи и другима (*Ко свашто за зло прима, онај међу људе нек не иде!*), природном и створеном окружењу, према животу у његовој укупности. То опажање и то разумевање представљају суштину еколошке свести, схваћене шире од граница које постављају појмови као што су: „природно окружење“, „животна средина“, „биосфера“, „екосфера“ и сл. што довољно говори о еколошкој свести наших предака. Те нас изреке истовремено подсећају да је домаћинско понашање које је у прошлости било део традиционалног односа овог народа према окружењу - поука и путоказ и за нас, данашње. Универзалним мислима време не одузима актуелност и вредност - већ додаје нове слојеве значења: У књизи *Мисли неба и земље – зденац народне мудрости*, коју је

приредио Томислав Трбојевић,² наилазимо на низ наредних мудрости које нам дају јасну слику о томе како су се наши преци односили према природи и у којој мери су имали развијану еколошку свест. Ево неких од тих “зденаца народне мудрости” која се тиче питања које ми обрађујемо:

Ко има поља има дио Бога; Ко не чува туђе, неће имати ни своје; Ни риба без воде ни звијер без горе; Рђава је тица која у своје гнијездо тори; У мемли и злато зарђа; Свак испред своје куће нека мете. (Језиком данашњих еко-активиста: Мисли глобално – делуј локално); *Према ђубрету и метла; Сам под собом дрво подсјеца*” (што управо ради човек данашњице); *Доцкан је онда штеђети кад нестане; Зрно до зрна погача; Камен до камена палача; И храну ми штеди и ћецу ми храни; Ко купује што не треба, продаваће и оно што му треба;* (Сврха живљења данашњег човека управо је постала потрошња, што нас води ка све већем задуживању) *Комад је у туђој руци свагда већи; Ко ме није у ораху, није ни у товару (доста); Ко много дијели, скоро ће просити; Ко много иште мало му се дава* (Скомност је код Срба увек била цењена врлина); *Ко не зна на ораху, не зна ни на товару (захвалити); Ко не купи мрвице, неће стећи пунице; Ко тражи преко хљеба погаче, жели и овсенице; Ко у један пут много иште, с празном се торбом кући враћа; Крпеж и трпеж по свијета држе; Крпеж је сиротињска мајка; Крпеж кућу држи; Крпеж кућу тече; Крпи рупу док је мања* (Проблем се решава, рупа запушава и крпи док је мала, кад постане велика тешко је закрпити је); *Много добија онај који свашта не купује; Не пружај се даље од гувера* (Знали су наши стари да се треба чувати мутних снова и превеликих жеља); *Под једним пазухом не могу се двије лубенице носити; Преко мијере никаква добра није* (никаква ствар, ништа) (Принцип праве мере, златне средине је оно што је увек било најбоље); *Преко погаче хљеба тражити; У радише свега бише - у штедише јоште више* (Рад је извор богатства али штедња чува и увећава богатство); *Штедња је прво течење; Што је марљивост стакла брижљивост нека чува; Што чоек не потроши, оно је добио* (Твоје је само оно што сачуваш и оставиш својим потомцима); *Чувај ме чувам те; Ако је мало млијека, а оно је близу ријека.; Ако не мирише, а оно барем и не смрди; Да нема вјетра, пауци би небо премрежили* (У природи је све по мери и све има своју сврху); *Ђе није мачке ту и миши коло воде; Зна се злато и у ђубрету* (Праве вредности увек остају праве); *Једи зеље из свога врта; Ко има поља има дио Бога; Ко не храни мачку, храни мише; Ко не чува туђе, неће имати ни своје* (Прави домаћински дух који су наши стари ценили и поштовали); *Куд гођ сунце тече - свуд се хљебац пече; На живот и на здравље; Не би му ни ораха из руку узео. (Тако је неопран и гадан.); Не гули коре, не чини горе; Неће воћка испод дебла; Ни риба без воде ни звијер без горе; Ни све горе посјеци, ни без дрва дома дођи; Од невјешта и*

² У књизи коју је приредио Трбојевић налазе се наредне мудрости које је аутор нашао у делима Вука Караџића (*Српске народне пословице*), Васка Попе (*Од злата јабука*), Милана Кнежевића (*Преља на месецу*) и часописа за књижевност и културу *Расковник*.

гора плаче; *Од невјешта и гора страда; Пошаљи луда у гору да побере сву гору* (Грамзимљив људима, а то је данас постала карактеристика модерног човека никад доста); *По пустој цркви и пси лају* (Ово је упзорење које су наши наслутили и које нам се дешава, погледајмо наша опстошена села); *Пусто млијеко и пси лочу; Риба без воде и вук без горе не може живљети; Свак испред своје куће нека мете; Страх чува винограде; Тешко коњу без поља а морнару без мора!; У град кад хоћеш, а из града кад те пусте; Фришак као кремен; Фришак као ра; Чак и над метларем има метлар; Чиста шеница као да је голуб (зрно по зрно) бирао; Чува га као мало воде на длану. (Држи га као мало воде на длану.); Чува га као очи у глави; Чувај ме, чувам те; Чувај се од угља потајна; Чувај ти мене од свога, а од туђега ћу се ја сам (чувати); Шта је највише, онога ће бити најмање, а шта је најмање онога ће бити највише; Што ми је с свијетом, то ми је с цвијетом; Шума ти мати.*

Свака од ових порука може да се детаљно анализира и да се за сваку понаособ напише читав рад. Свакако да то сада није наш приоритет али овом приликом посебно указујемо на две поруке и о њима чинимо кратак осврт. *Свак испред своје куће нека мете.* Најважнија крилатица еколошких покрета у свету данас је: *Мисли глобално а делуј локално.* Дакле, еколошка криза има глобални карактер али њено решење треба да крено од тога да свако свако од нас *испред своје куће нека мете.* Дакле, јасно можемо видети мудрост наших предака и њихову далековидост. Друга: *Ни све горе посјеци, ни без дрва дома дођи.* Овде се јасно може видети како су наши преци схватили и истакли принцип мере, као најважнији (уз љубав) човеков осећај и принцип за однос са природом. Прирада нам даје, али морамо је и чувати. Еколошка свест, баш као и древна мудрост ма из ког времена и простора долазили не познају границе. Српске народне пословице то потврђују својом свежином, актуелношћу, присутношћу у овом времену, као и бројним мудростима из Јеванђеља (*Бисер не ваља пред свиње бацати...*). Из тих зденаца мудрости можемо, ако смо и сами мудри, препознати смернице за човекво место у и улогу усвету (*Ништа није ново на свету; Ко за светом плаче, без очију остаје.*), непостојаности и пролазности живота (*И то ће проћи; Свако чудо за три дана доста*), судбини (*И ја могу, и коњ ми може, али Бог не да!*), Божанској свеприсутности (*Бог не спава; Испод Бога нема се кућ!*), вечности (*Нећемо се оковати на овоме свету.*), и наравно у изрекама које задире иза привидне различитости и подељености појавног света у област јединства супротности и у којима можемо наћи принцип праве мере за којој су наши преци тежили: *Ђе нема маленог, нема ни големог. Из једног дрвета икона и лопата бива. У црној земљи бијело жито роди. У мало може бити доста а у доста мало.*

КА ЗАКЉУЧКУ

Древни народи, у које свакако спадају и Срби, у наталоженом народном искуству, знали су да препознају и искристалишу праве

вредности. Мудрост долази са истог изворишта, из једног дрвета, дрвета живота, са својим коренима који сежу дубоко у прошлост. Богатство народа огледа се и у његовој способности да разуме стварност и да је изрази у појмовима који врло прецизно означавају народну мудрост сажету у једној реченици (коју данас најчешће називамо афоризмом). Дакле, народна умотворина је творевина ума, али и доказ мудрости и старости једног народа. Традиционална мудрост сачувана у српским народним пословицама још једном нас подсећа да укупан однос човека према животу и универзалним темама – представља темељ еколошке свести која је неодвојива од универзалне свести. А та народна, а универзална свет нам јасно поручују: *Како посидеши, онако ћеш и пошњети*.

Домаћински људи, који су увек били и дубоко религиозни, према природи се опходе љубавно, благо, нежно, не непријатељски, не сурово и сирово. Која је основна порука коју су нам наши стари оставили. “Светосавска култура и екологија нас уче да се најпре спасимо од самих себе. Спасимо се од робовања идејама, иметака (материјалних и духовних), од свих могућих застрањења, страпутница, лутања, сурвавања у урвине. Схватимо себе, доживимо себе, као део, ни већи ни мањи, ни значајнији ни мање значајнији, једног свеколиког организма, Свеорганизма, део који је најсвеснији, самим тим и најодговорнији, најпожртвованији део ове заједнице. То није само етички, већ и есенцијални принцип постојања и опстанка човека, а самим тим и целе планете” (Анђелковић, 2007: 165). Према томе полазна основа православне духовности, у објашњењу односа човека, природе и твари, јесте:

“Кроз грех је зло ушло у човека, а кроз човека у природу и све твари. Нема зла мимо греха. Харматологија човека у себи садржи и харматологију твари, односно, историја прве истовремено је и историја друге. Стога је, харматичан (греховни) карактер природе и твари чисто антропоморфичан. Дакле, однос човека и природе је такав да се налазе и крећу један према другом управо сразмери. Метафизичка мистика личности објективира се, материјализира се у свету твари. Животом човечје личности детерминисан је живот природе. Из анализе харматологије човека и природе резултира закључак, да проблем реинтеграције природе, лежи у решењу проблема дехаматризиције (обезгреховљења) човекове личности. Решење проблема, јесте у уклањању узрока дезинтеграције човека одстрањивањем греха из његове личности. Порука је, дакле, јасна: Екологији природе најпре мора да предходи екологија душе”. (Анђелковић, 2007:165–166)

У том смислу, савремена постхришћанска цивилизација, “цивилизација егоцентризма”, „цивилизација лажне и погрешне антропологије, носи у себи семе и начело сопственога уништења и пропасти, али и уништења и пропасти целог света. Она у свом „незадрживом” технолошко-економском напредовању не може а да не изазива сваку

врсту кризе-антрополошке, социјалне, економске, политичке, културолошке и еколошке. Развијајући се технолошки и економски, она разара саму себе и свој свет, своје природно окружење, животну средину, планетарни Икос” (Пурић, 2013: 96). Савремена цивилизација “незастављивог напретка“ је уствари, главни генератор глобалне еколошке кризе, јер је њено унутрашње начело, начело антропоцентричне, тачније, антропомонистичке кризе. У приступу еколошком проблему хришћанска духовност полази од важне чињенице: најпре, да се савремена постхришћанска цивилизација бави последицама еколошке кризе без удубљивање у њене дубинске духовне и антрополошке, тј. егзистенцијалне узроке; и потом, да је немогуће, полазећи од скривених духовних начела на којима је утемељена савремена цивилизација, а која нужно производе еколошку кризу, ни уз примену свих најсавременијих научних и технолошких напора, метода и средстава, превладати ту кризу, јер се сваки такав покушај врти унутар “зачараног круга“: погрешна антропологија проузрокује еколошку кризу, коју човек, генератор те кризе, покушава да реши путем погрешне екологије.

Ако се показао, а јесте, да актуелни еколошки приступ и образац (парадигма) не даје очекиване, а тако потребне резултате, онда је потреба за трагањем за новом парадигмом све актуелнија. Потребан нам је један други, другачији поглед на екологију ослобођен стега и доминације теорије и методологије којој је припадала класична екологија а која се искључиво базирала на научним претпоставкама. Дакле, потребна нам је рефлексивна екологија саморефлексивни приступ еколошким темама. У том смислу изузетно су значајни увиди Јована Пурића, који истиче три ствари који су битне као предуслов правилног поимања и делотворног бављења еколошким проблемом: са садашње ускогруде и кратковиде антропомонистичке етике човека као рационалистичког субјекта који третира сву твар као пуки објект своје рационалности на једну свеобухватну антропо-космичку етику која подразумева дубинску саодносност човека и космоса у претолошкој, историјској и есхатолошкој перспективи; са утилитаристичке етике хедонистичког индивидуализма који читав свет претвара у средство за задовољавање сопствених жеља на подвижничко-саможртвену етику живљења и делања ради свих и за све, уз потовање свих и свега као онога што има свој интринсични смисао и вечну вредност у Богу; са етике доминације над творевином на етику евштениковања у творевини, свештеничког возглављивања творевине кроз њено евхаристијско приношење Богу (Пурић, 2013: 101).

Сама екологија, говор и расправа о људској околини, треба да прерасту у екофилију, тј. у пријатељство и љубав према околини, у љубав из које се рађа нова еколошка култура холистичког, целовитог моралног погледа на свет. Дакле, оно што је је неопходно, услов свих услова, што морамо прво схватити и од чега морамо најпре кренути јестеда: ма које еколошке мере да предузимамо у циљу заштите природне средине, те мере и ти пројекти не могу и неће бити трајнога карактера све док не буду засновани на искреној љубави и прожети истинском љубавиљу према створеној материји-свету. Ако човек не открије ту првобитну љубав према свету и творевини, он ће бити осуђен на живот проти-

ван својој природи. Љубав на подручју еколошке етике значи разумно-осећајан однос према свету око нас, посебно према животу на свим његовим ступњевима: биљном, животињском и људском. Можемо уочити да данашњи свет постаје све мање хришћански³, све се више удаљава од Христа и у исто време све мање еколошки, претварајући природу искључиво у средство експлоатације ради задовољења људских потреба и хтења. Поремећена природа у човеку, као последица модерне културе, изазвала је неодговорно понашање у целокупном природном окружењу. Полазна основна којој се заснива овај рад, јесте став: *будући да је еколошку кризу изазвао човек, а не сама природа, по својој суштини еколошки проблеми носе антрополошки карактер. Због тога би требало одговоре на многа питања потражити у човечјој души, а не само у сферама екологије, технологије, политике.* Данас је узајамна веза антропологије и природе јача него икад управо због тога што свет истовремено преживљава две кризе: духовну и еколошку. Дакле из теолошког, посебно православног угла посматрања еколошки проблем јесте неправилно одношење човека према природи. У том смислу, еколошки проблем представља првенствено духовни проблем који се односи на духовну кризу човековог односа према природи.

Еколошка криза само је симптом који указују на то да смо у неравнотежи с Природом. Да бисмо решили еколошку кризу, требамо научити законе који делују у Природи и иста начела имплементирати у наше друштво. Другим речима, требамо спровести општи закон Природе, на људском нивоу. Природа је беспрекорна и делује у потпуном складу. Сви проблеми у свету произлазе из нашег несклада са законима Природе. Будући не схваћамо да смо саставни део Природе, склони смо мислити како егоистични ставови једних према другима нису повезани са проблемима попут еколошке кризе. У пракси, међутим, све што чинимо утиче на сваки ниво Природе, укључујући и екологију. Наше занемаривање околине иде уз бок са нашим међусобним занемаривањем. Према томе, не можемо уистину покушати исправити наш однос према околини занемаривајући односе међу нама самима. Ал Горев искрени позив свету на буђење и суочавање са изазовима наше околине свакако је важан. Порука је јасна: излечење, али и спас рањене природе, погођене човековом небригом, себичношћу и деструктивношћу, једино је могуће најпре духовним препородом самог човека. Стога се чини сасвим умесним пророчки став које изговорио Мерло-Понти: двадесет први век ће бити религиозан или га уопште неће бити.

ЛИТЕРАТУРА

Антонић, Слободан. „Дехристијанизација и српско друштво“. *Корац* XLVIII, 7–9 (2014): 99–115.

³ Слободан Антонић исправно користи термин дехристијанизација, који је бољи термин од секуларизације, и који нам указује да је реч о планском и систематском удаљавању људи од хришћанства, а не о спонтаном процесу потискивања религије из јавног живота на шта конотира секуларизација. Антонић Слободан, Дехристијанизација и српско друштво, *Корац* XLVIII, свеска 7-9, Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић“, 2014, 99-115.

- Анђелковић, Петар. *Правосавље и српско друштво пред ововременим изазовима*. Алексинац: Висока школа струковних студија за образовање васпитача. 2007.
- Бек, Урлих. *Ризично друштво: У потрази за изгубљеном сигурношћу*. Нови Сад: Академска књига. 2011.
- Бодријар, Жан. *Симулакрум и симулација*. Нови Сад: Светови, 1991.
- Горц, Андре. *Екологија и политика*. Београд: Просвета, 1982.
- Ђукановић Мара. *Еколошки изазов*. Београд: Елит, 1991.
- Ђукановић, Мара. *Животна средина и одрживи развој*. Београд: ЕЛИТ, 2001.
- Зизјулас Јован. „Очување Божје творевине“. *Беседа* 1–4 (1994): 13–42.
- Марковић, Данило Ж. *Социјална екологија*. Београд. Завод за уџбенике и наставна средства. 1994.
- Марковић, Данило Ж. „Урбана екологија и еколошка свест“. У *Урбана култура и екологија*. Ниш: Градина. 2004.
- Милтојевић, Весна. *Еколошка култура*. Ниш: Факултет заштите на раду, 2005.
- Морен, Едгар. *Дух времена*, II. Београд: БИГЗ. 1979.
- Пурућ, Јован, Епископ. *Еколошке теме*. Ниш: Задужбина Светог Манастира Хиландара. 2013.

THE WELL OF FOLK WISDOM AND ECOLOGICAL AWARENESS

Summary

Today it is very modern and popular to talk about ecology. The specter of ecology (to use Marx's phrase, as he long ago spoke of communism) is circulating around the world. However, in that speech, we see a clear paradox in these efforts and in numerous institutes and organizations dealing with ecology. Never more have there been talk about ecology, never more have there been ecological movements, never more have there been spending money to solve ecological problems, and it seems that humanity has never been closer to the apocalypse, mostly precisely for ecological reasons. Newly composed ecologists, whose mouths are full of stories about ecological awareness, but without practical foundation, sprout like mushrooms after rain. Rare are those who call themselves ecologists, and who have understood the true essence of the ecological problem, and even less those who see a real way out of the darkness of the ecological crisis in which humanity has fallen. What is the key reason for this? Where are the spells of that paradox. This paper intends to offer a different view of the causes of the ecological crisis and offer a different solution to the ecological problem.

Key words: folk wisdom, ecological crisis, ecological consciousness, ecology of spirit.

ПОЛОЖАЈ РАДНИКА У ТРАНЗИЦИОНОМ ДРУШТВУ

Резиме

У овом раду аутор се бави положајем радника и транзиционим процесом у постсоцијалистичким земљама централне и источне Европе. Прелаз са централно-планске економије на неолибералну економију слободног тржишта, довео је до катастрофалних последица од којих се поједина друштва још увек опорављају. Транзициони процес је од ових земаља створио економски зависна друштва на периферији светског капиталистичког система. Брзом приватизацијом, која је спроведена у већини земаља у транзицији, највише су изгубили радници, што је резултирало повећањем сиромаштва и неједнакости. У таквим условима створена је класа радника тзв. прекаријат, који би требало да представља модерну радничку класу. Међутим, испоставиће се да је прекаријат ништа друго до модерних робова који су озбиљно деградирани када су њихова права у питању. Транзициони процес у неолиберални капитализам је донео само антидемократски и антицивизацијски поредак који једино опстаје захваљујући недостатку алтернативе.

Кључе речи: транзиција, неолиберализам, радници, прекаријат, Србија.

УВОД

Прошло је више од тридесет година како су бивше комунистичке земље у средњој, источној Европи и Совјетском Савезу започеле процес транзиције. Пад Берлинског зида који је симболично представљао „крај историје” (Ф. Фукујама) и победу либерализма над комунизмом, значио је уједно и промену једног система за који се сматрало да није функционалан. Наиме, источноевропска постсоцијалистичка друштва, која су неговала један потпуно другачији економски модел, који се заснивао на централном планирању и друштвеној својини, прихватила су потпуно другачији модел, неолиберални модел, који се заснива на приватној својини и слободном тржишту где се улога државе максимално минимализује. Творци неолиберализма су упорно истицали да је „слобода избора” (М. Фридман) кључна и да морају постојати како економске тако и политичке слободе. Међутим, оно што нам нисту рекли, јесте, да слободна тржишта не постоје и да је то само политичка флоскула коју је тешко дефинисати (Х. Ц. Чанг) и да се иза ње крију мултинационалне корпорације као „главни архитекти неолибералног *Вашигтонског консензуса*” (Н. Чомски).

¹ slobodanmlc@gmail.com

Транзиција спроведена у бившим комунистичким земљама, таква каква је, створила је „зависна друштва на периферији и полупериферији светског капиталистичког система” (Љ. Митровић) са једном новом класом капиталиста тзв. „компрадорска буржоазија” (В. Вратуша) попут олигарха у Русији и тајкуна у Србији. Обе групе су се обогатиле тако што су услед брзе приватизације купиле већину друштвене својине која је отишла у бесцење. Радници су за то време постали највећи губитници транзиције (Н. Новаковић), о њима није имао ко да брине. Закони о раду који су се доносили углавном су ишли на руку новим капиталистима, заробљеницима новца. Док су нови капиталисти профитирали и увећавали своје богатство, погони су се постепено смањивали, фабрике су се гасиле, а број незапослених повећавао.

У академским круговима се већ тридесет година води расправа о транзицији и приватизацији док друштво све више срља у понор, у којем је створена огромна неједнакост и у којем су богати све богатији а сиромашни све сиромашнији. Данас, након више од тридесет година од почетка транзиције чини се да је неолиберални економски модел омануо... или пак није?

ТРАНЗИЦИЈА ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ЗЕМАЉА У НЕОЛИБЕРАЛНИ КАПИТАЛИЗАМ

Етимолошки гледано, реч транзиција потиче од латинске речи *transitio*, што значи прелаз. У економској литератури појам *транзиција* дословно представља прелаз из социјалистичког централно-планског економског система на економски систем слободног тржишта (тржишна економија) који је заснован на „поштеној конкуренцији”. У домаћој и светској литератури је написан велики број радова на тему транзиције у постсоцијалистичким источноевропским земљама. Углавном, заговорници приповедају о транзицији као „прогресивном току модернизације, који је унилинеаран, неизбежан, иреверзибилан, привремено болан али неопходан, ради јачања конкурентске способности привредних субјеката у домаћој и у међународној подели рада” (Vratuša, 2012: 10). Међутим, прелаз из централне на тржишну економију за многе земље у транзицији је имао негативан ефекат, тако да су многе земље остале заробљене „у вртлогу транзиције” (Љ. Митровић).

Транзиција у економском смислу је неодвојива од неолиберализма. Неолиберална економска доктрина је спроведена у постсоцијалистичке земље добро опробаном методом, „шок терапијом” (Н. Клајн)². То је значило да су на микроекономском плану све ове земље морале да прихвате брзо спровођење приватизације, дерегулације и либерализације. Економисти су наивно веровали да ће ова три постулата на којима почива неолиберална доктрина решити све економске проблеме (Ј. Душанић). Међутим, уместо решавања проблема добили

² О „шок терапији”, Наоми Клајн (Klein, 2008: 19) истиче следеће: „Да би се економска шок-терапија могла примјенити у потпуности потребна је додатна и снажна, колективна траума; траума која демократску праксу укида или привремено или трајно”.

смо „зависна друштва” (Љ. Митровић) на полупериферији и периферији светског капиталистичког система.

Постсоцијалистичке земље које су почетком деведесетих година започеле процес преласка из централно-планске у тржишну економију прихватиле су програм економских реформи, познатији као *Вашингтонски консензус*,³ који су Међународни монетарни фонд (ММФ), Светска банка (СБ), администрација САД-а и УСАИД припремили за „наметање” земљама у транзицији (Dušanić, 2008: 27). Овај програм економских мера је највише примењен у Јужној Америци, подсахарској Африци, а падом Берлинског зида и распадом Совјетског Савеза и у источноевропским земљама. Родрик (2008: 136) истиче да је: „Вероватно било више приватизације, дерегулације и либерализације у Јужној Америци и Источној Европи него било где другде у било ком периоду економске историје”.

Грађани су очекивали много од транзиције, те су с тога здушно прослављали пад комунизма и радовали се „слободи” и „демократији”. Међутим, време ће показати да су били преварени и занесени пропагандном бајком о неолибералном капитализму као доктрини која ће донети благостање. Уместо тога наступила је рецесија која је донела масовну незапосленост, сиромаштво и социјалну беду (Kostadinović & Anđelković, 2019: 1082). Да је Вашингтонски консензус потпуни промашај сложили су се и критичари и апологети овог програма истичући да такав систем реформи није дао жељене резултате, јер: „колапс аутопута у земљама у транзицији из комунизма у тржишну привреду био је неочекивано дубок и дуготрајан. Након више од деценије од уласка у реформе, многе земље и даље нису достигле ниво БДП-а из 1990. године” (Rodrik, 2008: 137).⁴

Јан Швејнар (Jan Svejnar), Чешки економиста, истиче да су стратегије транзиције у бившем совјетском блоку биле углавном усмерене ка макроекономској стабилизацији и микроекономском реструктурирању, што је подразумевало институционалну и политичку реформу. Швејнар даље истиче да се водила велика расправа о брзим реформама или реформама „великог праска”,⁵ како их другачије назива, на-

³ Џозеф Стиглиц, некада виши потпредседник и главни економиста Светске банке а данас један од већих критичара неолиберализма о *Вашингтонском консензусу* истиче следеће: „...нето-ефекат политика успостављених Вашингтонским консензусом је сувише често био да се обезбеди корист за мањину на рачун већине, богатих на рачун сиромашних. У многим случајевима комерцијални интереси и вредности су заменили бригу за животну средину, демократију, људска права и социјалну правду” (Stiglitz, 2004: 33–34).

⁴ Што се тиче земаља на Балкану, ту се ситуација не разликује много од осталих земаља у транзицији, јер: „по свим индикаторима развијености, ове земље су данас испод нивоа свог развоја из 1989. године” (Mitrović & Veličković, 2015: 206). Божо Драшковић, у студији *Неолиберална доктрина и економска политика у Србији*, истиче да је: „предтранзициони самоуправни економски систем био економски и социјално успешнији од транзиционог” (Drašković, 2015: 23).

⁵ У делу *Национална држава и феномен глобализације* Јирген Елзесер истиче следеће: *Велики прасак* из 1986. године одстранио је не само сваку јавну контролу каматних стопа и величине кредита, већ је укинуо и традиционалне границе банкарског пословања трговаца вредносним папирима и берзанских спекуланата у држави. Тако се

спрам постепених реформи. Занимљиво је да су се готово све земље одлучиле за реформу „великог праска” (Svejnar, 2002: 4–5).

Русији је за време мандата Бориса Јељцина наметнута неолиберална идеологија „шок терапијом”, а највеће заслуге за то припадају Билу Клинтону тадашњем Америчком председнику који је давао подршку Г-7 и Међународном монетарном фонду у спровођењу драстичних економских мера. За саветника⁶ Бориса Јељцина је био постављен Џефри Сакс, економиста са Харварда, који је најзаслужнији за реформе спроведене у Пољској. Сакс је сматрао да Јељцин треба да истраје „у приступу „великог праска“ економској транзицији који је захтевао укидање контроле цена, приватизацију готово 250.000 државних предузећа у власништву и либерализација трговине” (Steger & Roy, 2010: 56–57). Као награду, добили су нови аранжман са Међународним монетарним фондом, што је значило и ново задуживање.

У периоду између 1990. и 2000. године у Русији је дошло до пораста криминала у друштву, док се животни век у овом периоду скратио за четири године, што се може приписати лошем животном стандарду. С друге стране, брзом приватизацијом створила се нова класа олигарха „који су извукли новац из земље далеко брже од прилива милијарди које је Међународни Монетарни Фонд уливао као помоћ” (Stiglic, 2009: 59). Све ово говори да је транзиција из комунизма у капитализам брзом приватизацијом била погрешан модел економског развоја. Џозеф Стиглиц истиче да је неуспех био много већи него што је показивала статистика БДП-а јер је у бившим Совјетским земљама „транзиција с комунизма на тржиште донела, уместо очекиваног новог просперитета, пад дохотка и животног стандарда од чак 70%” (Stiglic, 2009: 9).

За многе земље централне и источне Европе, као и за земље бившег Совјетског Савеза, период од 1990. до 2000. године био је практично изгубљен, јер је криза која је уследила или тзв. „трансформациона депресија” трајала у просеку шест година, у Пољској је трајала око две године, док је у Молдавији и Украјини трајала чак десет година. Највећи пад производње је забележен у земљама попут Босне и Херцеговине (- 88%), Грузије (- 75%), Јерменије (- 69%) и Молдавије (- 68%). Најбоље су прошле земље попут Чешке, Узбекистана, Пољске и Словеније које су изгубиле 15-20% БДП-а (Birch & Mykhnenko, 2010: 10).

Почетна релација или „трансформациона депресија” оставила је дубок траг на економију земаља у транзицији од којег се неке од земаља до данашњег дана нису опоравиле што их је оставило на периферији и полупериферији светског капиталистичког система. Пораст корупције „у транзиционим друштвима из социјализма у капитализам” је довела до стварања нове класе капиталиста јер су „инсти-

шtedни улози већине становништва црпе за казино игре” (Elzeser, 2009: 27).

⁶ Јован Душанић истиче да су: „многи саветници који су у земље у транзицији долазили из иностранства направили „блиставе“ личне каријере, а за њима је у земљама у којима су гостовали, по правилу, остајао хаос у привреди и додатно осиромашен народ” (Dušanić, 2008: 22).

туције државе често биле стављене у службу прерасподеле богатства са друштва у корист појединаца” (Drašković, 2015: 32) што је само оставило сумњу у исправност реформи.

Пораст корупције, сиромаштво, економска неједнакост, само су неки од разлога што је велики број становника источноевропских земаља одлучио да срећу потражи у земљама западне Европе (пре свега Немачке) и у скандинавским земљама (углавном Норвешка). Јер како Рејнарт истиче, у делу *Спонтани хаос: Економија у доба вукова*: „Као у старом средњем веку, нови средњи век створиће масу незапослених људи који ће лутати трагајући за било каквим послом” (Rejnart, 2010: 30). Рејнарт је овде видео опасност по Немачку и Норвешку јер је сматрао да Источни део Европе неће добро поднети деиндустријализацију и шок терапију, те да ће „у Европи, у „новом средњем веку“ гомиле незапослених лутати од земље до земље” и да ћемо „вероватно морати дуго да плаћамо за тржишну либералну лудост из доба вукова” (Rejnart, 2010: 185).

ТРАНЗИЦИЈА И ПРИВАТИЗАЦИЈА У СРБИЈИ

Када се говори о неолибералној транзицији у Србији, ставови су подељени међу социолозима, економистима и другим истраживачима у друштвеним наукама. Међу водеће критичаре неолибералне транзиције у Србији свакако спадају: С. Комазец, Ј. Душанић, Н. Катић, В. Вратуша, Н. Новаковић, С. Антонић, Ј. Митровић, У. Шуваковић и други. Из пера ових аутора изашло је доста текстова, монографија и уџбеника на тему неолибералне транзиције, која ће очигледно наставити да заокупља пажњу и младих истраживача, јер ће се Србија у догледно време тешко извући из „лабиринта транзиције” (З. Стојиљковић) у који је упала.

У Србији се транзициони период не разликује много од источноевропског и совјетског транзиционог периода. Наиме, транзициони период у Србији можемо поделити на два периода. Први период је почео од 1989 до 2000. године, док се за други период сматра да је почео од 2001 до 2009. године (Drašković, 2010: 10). Занимљиво је да су оба периода транзиције праћена турбулентним политичким и економским дешавањима. Први период је пратио распад СФРЈ, што је довело до почетка ратова и санкција од стране Уједињених Нација. Тај период изолације је дефинитивно имао велики утицај на индустрију у Србији што је довело до пада производних активности и хиперинфлације. Други период је праћен бомбардовањем од стране НАТО пакта 1999. године, што је такође довело до урушавања српске привреде јер је велики број индустријских објеката био уништен. Као последица свих ових догађаја дошло је до промене структуре у производњи где је: „битно смањено учешће индустрије (посебно металске, електро и хемијске) и грађевинарства, а повећано пољопривреде, традиционалних услуга и енергетике. Опадање формалног сектора делимично је надокнадила сива економија. Српска привреда практично се вратила у преиндустријску фазу, тамо где је била пола века раније” (Mijatović,

2005: 13–15).

Јасно је да су ова два „крвава” периода деведесетих година прошлога века представљала колективни шок што је била припрема терена за оно што ће уследити касније, а то је примена економске шок терапије налик на источноевропске постсоцијалистичке земље и бивше земље совјетског савеза. То истиче и Наоми Клајн у делу *Доктрина шока: капитализам катастрофе*: „НАТО-ови напади на Београд 1999. године створили су увјете за брзу приватизацију у бившој Југославији” (Klein, 2008: 18). Шок терапија спроведена на овакав варварски начин коштаће Србију много, не само економски већ и демографски, културолошки, итд.

Након петооктобарских промена 2000. године, у Србији су створени сви услови за транзицију неолибералног типа, што је значило и брзу приватизацију. У периоду од 2002–2008. године спроведена је приватизација без *социјалне одговорности* (Љ. Митровић). Шувакловић истиче да је у Србији: „приватизација вршена „ради приватизације”, а не ради раста продуктивности до кога би довела улагања у модернизацију технологија и производних капацитета” (Šuvaković, 2013: 62). Самим тим што се у Србији за процес приватизације данас сматра да је „пљачка друштвене својине и радника”, довољно говори како је она спроведена.

Рађене су разне анкете чији је главни задатак истраживања био да прикаже задовољство грађана након промена. Истраживање које је спроведено 2004. године јасно илуструје да су грађани Србије видно незадовољни стањем у земљи, те својим социјалним и материјалним статусом. У овом истраживању је „чак 74% грађана Србије било незадовољно својим социјалним положајем, 51% грађана је своју материјалну ситуацију описивало као „лошу” и „неиздрживу”, а да „ствари у Србији иду у погрешном смеру” мислило је 57% грађана” (Branković и Antonić, 2006: 28). С друге стране, истраживање спроведено 2005. године јасно показује мишљење грађана о спроведеној приватизацији. Наиме „44% грађана мисли да је приватизација „чиста пљачка“, 27% да је „нужна али да се спроводи на погрешан начин“, 26% не зна да је оцени, а овакву каква је подржава тек три посто грађана Србије” (Mihailović, и: Šuvaković, 2014: 93). Оба истраживања су јасан показатељ да је транзиција у Србији ишла у погрешном смеру.

Дакле, после петооктобарских промена расположење код грађана Србије се није много променило, чак штавише, може се рећи да се погоршало, јер су очекивања након петог октобра потпуно изневерена. Као последицу лоше спроведене приватизације имамо пораст сиромаштва, социјалне неједнакости, пад наталитета, пораст корупције и криминала где је створена једна нова класа капиталиста, тзв. „компрадорска буржоазија” (В. Вратуша) која се обогатила „на несрећи државе и народа” (П. Анђелковић). С. Антонић у делу *Елита, грађанство и слаба држава* прави поделу на четири интересне групе: евалуаторе, реформаторе, бизнисмене и мисионаре који представљају „антилиберални картел” (Antonić, 2006: 35–37). С друге стране, Љ. Митровић прави поделу на три фракције које представљају „но-

вобуржоазију” у Срба, и то: номенклатурна буржоазија, мафијашка лумпенбуржоазија и предузетничка буржоазија (Mitrović, 2012: 150). Прве две Митровић сматра за „паразитске” и „шпекулативне” фракције буржоазије, док за предузетничку буржоазију сматра да једина допринноси друштвеном развоју и модернизацији.

Интересне групације које су набројали С. Антонић и Љ. Митровић су дубоко укореење у све поре српског друштва. Чиниоци ових групација су углавном страначки функционери, тј. такозвана политичка елита с једне стране и тајкуни, тј. новопечени бизнисмени с друге стране. Обе групације интензивно раде на свом задатку реформисања српског друштва, свака на свој начин, уз посредство ментора из Брисела и Вашингтона, амбасадора најзначајнијих држава, невладиних организација, Међународног монетарног фонда и Светске банке. Циљ је један, уклањање државе као главног конкурента, чак и по цену укидања демократских вредности. Значајну подршку у овом подухвату имају од академске, културне и медијске елите, тј. „мисионарске интелигенције” (С. Антонић, 2006).

Улогу академске елите, „интелектуалаца опште праксе” (М. Брдар), не треба занемарити јер су управо они, својим апологетским приступом неолиберализму, дали велики допринос транзиционом процесу. Међутим, интересантна је чињеница да су то углавном бивши левичари некада марксистички оријентисани а сада гласноговорници „отвореног друштва” Карла Попера, чију је идеју Џорџ Сорос живео и популаризовао у источноевропским земљама. Брдар истиче да су „многи од тих интелектуалаца марксистички дринловани против либерализма” који су „Поперову филозофију идеолошки прогањали” преко ноћи постали „аквизитери неолиберализма” који су уз помоћ Карла Попера „прогањали преостале следбенике Карла Маркса” (Brdar, 2008: 9).

У Србији се на транзициони процес не гледа са претераним симпатијама, јер је Србија, као и остале земље трећег света, земље које се налазе на „периферији и полупериферији светског капиталистичког система”, постала (нео)колонија крупног капитала⁷. Велику улогу у стварању (нео)колонија имају мултинационалне корпорације које контролишу тржишта, тако да је прича о поштеној конкуренцији само једна илузија из „неолибералне бајке” (В. Милутиновић). Уместо слободног тржишта, у којем је свако конкурентан, имамо мултинационалне корпорације које држе монопол на тржишту и на тај начин малим и средњим предузећима не дозвољавају да се развијају на прави начин, већ својом моћи, преко новца којим располажу, одређују правила игре што је у потпуној супротности од изворне идеје неолиберализма. С тога, данашње светско тржиште све више личи на „капиталистички тоталитаризам” (Д. Фузаро) и „тржишни фундаментализам” (Ц. Стиглиц), праћено „економском примитивизацијом” (Е. Реинерт).

⁷ Љ. Митровић констатује да транзиционе земље, „демонтажом социјализма и социјалне државе нису доживеле истински развој и напредак”, већ да су доживеле „транзициону речесију, олаку распродају националних ресурса странцима, масовну незапосленост, сиромаштво, рестрикције у области радних и социјалних права...” (Mitrović, 2012: 65).

Транзиција која је спроведена у источноевропским земљама, бившем Совјетском савезу и Србији званично је требала да демократизује ова друштва, уместо тога добили смо „хајд парк” демократију (Ј. Митровић). Дакле, транзиција није представљала „нови талас демократизације” а „поготово не рестаурацију”, већ је представљала „квалитативну промену” што се односило на „радикалне промене система, друштвеног уређења, промену друштвених вредности, схватања, морала, идентитарну и промену културних образаца, али и својинских односа, што је значило општу приватизацију” (Šuvaković, 2014: 16–17). Наравно да идеја ментора са Запада није била демократизација друштва у бившим комунистичким земљама, већ је главна идеја била деиндустријализација друштва и стварање нових економско зависних друштава.

ПРЕКАРНИ РАДНИЦИ – МОДЕРНА РАДНИЧКА КЛАСА ИЛИ МОДЕРНИ РОБОВИ?

Од почетка транзиције па све до данас радници се налазе у незавидној ситуацији, у једном подређеном положају, обесправљени, уплашени за своју егзистенцију и за своју будућност која не делује перспективно. С обзиром да је транзиција донела један потпуно другачији економски модел, тако се и однос према радницима мењао. Закони о раду који су доношени, нису донесени како би се заштитио радник, већ да би се заштитио власник капитала, што је потпуни апсурд. Али ту се види сва природа суровог неолибералног капитализма који све више поприма облике новог колонијализма тј. (нео)колонијализма.

Да се овако срамни закони донесу најзаслужније су политичке елите тј. марионете Запада, које су зарад останка на власти у стању све да ураде. Тако су закон о раду и закон о приватизацији донесени на штету радника и државе. Први због тога што је дао претерано велика овлашћења власницима фабрика (овде се ради о страним власницима или мешовитим фирмама) који могу у било којем тренутку отпустити раднике, а други што је „легализовао пљачку и отимачину државне и друштвене својине” (Anđelković, 2016: 30).

Да је у Србији све наопако постављено говори и чињеница да су за спорне законе о раду и законе о пензионом осигурању, који су изгласани 2014. године, гласале странке које су лево оријентисане и које би по природи своје политичке оријентације требало да заступају права радника. Шуваковић истиче да су одлуком да изгласају спорне законе „леве” партије „изневериле не само своје програмске ставове, већ и све оне губитнике транзиције које су убеђивали да баш њихове интересе штите и који су за њих гласали” (Šuvaković, 2014: 72–73). Шуваковић је овде веродостојно указао на сву дволичност српских политичких чинилаца, који се радника сете само у време предизборних кампања када своје популистичке фразе понављају као на траци, а када се домогну власти погазе своје речи.

Пре доношења овог закона, тадашњи министар за рад и борацка питања Александар Вулин је изјавио следеће: „Не доносимо ми закон

о раду да би смањили права радника већ да би процес производње био једноставнији. Нико овде раднике не доживљава као роба. И радник није роб. О његовим правима ће морати да се води рачуна” (RTS, 30. 05. 2014). Ове речи тадашњег министра су звучале обећавајуће. Међутим, оно што је изговорено у теорији, није потврђено у пракси, што је у Србији постала нормална појава.

Као последицу овог закона који је министар бранио горе наведеним речима, данас, осам година касније, радници су чини се у никад горој ситуацији. Листајући дневну штампу и интернет портале можемо наићи на следеће наслове: *Синдикати: Положај радника у Србији све неповољнији* (Аутономија, 24. 02. 2020), *Србија још у „раном капитализму”* (DW, 01. 05. 2019), *Отказ синдикалном поверенику у Јури* (Машина, 22. 04. 2021), *У Антиву послато на принудне одморе или отпуштено око хиљаду радника, тврде обавештавали их СМС порукама* (Југмедиа, 08. 02. 2021), *Расте број незапослених: Посебно погођени прекарни радници и млади* (Машина, 10. 02. 2021), *Права запослених драстично се не поштују* (Данас, 27. 07. 2019), итд. Из ових наслова је лако извући закључак у каквом положају се данас налазе радници у Србији, у земљи чији представници на власти воле да истакну да је „економски тигар” који бележи највећи раст БДП-а у „новијој Српској историји”.⁸ Где је проблем?

Наиме, срж проблема, с којим се суочавају радници у Србији данас јесу уговори о раду, који им се нуде при запошљавању. Иностране компаније које долазе у Србију, чији се доласци најчешће помпезно најављују преко пропагандних гласила уз присуство највиших званичника власти, имају ту слободу да раднике прво запошљавају на одређено време, док се радник не покаже довољно добрим за ту компанију. Такав начин запошљавања можда и не би био споран да не постоји један, чини се на први поглед, мали проблем. Тај мали проблем јесу агенције за запошљавање које су ове компаније ангажовале као помоћ у проналажењу радника. Радници запослени преко ових агенција су у јавности познати као „радници на лизинг”. Ко су радници на лизинг?

Радници на лизинг су радници који у савременој теорији могу да се поистовете са прекарним радницима који се сматрају новом радничком класом. Термин *прекаријат* је настао комбиновањем речи *precarious* (неизвесно, несигурно) и *пролетаријат*. Оно што је карактеристично за обе групе јесте то да раде на привременим и повременим пословима, пословима по уговору о делу и на одређено време, па све до рада „на црно” (Anđelković, 2019: 79). Узалудно је, наиме, говорити о прекаријату као о новој радничкој класи, јер како Боро Солеша пише у свом ауторском тексту за дневни лист *Данас*: „Млади прекаријат пре личи не грчке или римске робове него модерну радничку класу” (Danas, 08. 04. 2014).

Године 2019, фебруара месеца, компанија *Леони* која у Србији послује на локацијама у Прокупљу, Малошишту, Нишу и одавно

⁸ Ова крилатица је постала обавезна у говорима готово свих представника владајуће коалиције.

у Краљеву, захтевала је од својих радника да „добровољно одустану од радних права”. Потписивањем овог документа, који је анонимном објавом доспео у жижу јавности, давањем сагласности послодавац би могао да „радницима мења плату, накнадно смањује део зараде, организује ноћни рад дуже од једне недеље месечно или их премести на рад у место удаљено више од 50 км од тренутног, па чак тражи сагласност и да своје запослене упути на рад код другог послодавца” (Mašina, 07. 02. 2019) Међутим, овај захтев компаније није прошао јер је притисак јавности био огroman тако да су привремено одустали.

С каквим проблемима се још суочавају „радници на лизинг” најбоље је описао радник Т. Д. који је за телевизију N1 изјавио следеће: „Нисам имао права на одмор, на боловање, на слободне дане” (N1, 08. 08. 2019). Делује нестварно да у 21. веку постоје овакве појаве, да радници раде без права на одмор и слободне дане. Оно што је запрепашћујуће, јесте, да је око 100.000 радника у Србији, 2019. године било запослено на овај начин. Према статистичким подацима које су радили синдикати у Србији, сваки десети радник је био запослен преко агенције, што је више од пет одсто од укупног броја запослених, док је у Европској унији тај број доста мањи и износи 1,6 одсто (RTS, 30. 05. 2019).

Скупштина Србије је усвојила закон о агенцијском запошљавању који је почео да се примењује од 1. марта 2020. године. јер до тада положај радника запослених на овај начин није био регулисан законом. С обзиром да је положај „радника на лизинг” у незавидном положају, новим законом би требало да добију уговоре на неодређено време са агенцијама за запошљавање, што би требало да им омогући иста права као радницима запосленим код послодавца. Међутим, проблем са овим законом је у томе што је остављен простор за манипулацију, јер је послодавцима дозвољено да запошљавају готово све раднике преко агенције. Предлог синдиката, да преко агенција за запошљавање не може бити запослено више од десет одсто запослених код послодавца, није прихваћен (Dnevnik, 11. 12. 2019).

Јасно је да су радници оваквим видом запошљавања деградирани када су њихова права у питању, јер страх за егзистенцијом је оправдан и огroman⁹. Доводи се чак у питање и штрајк као легитимни начин радничке борбе (Marković, 2014; Novaković, 2005), који представља „класни сукоб у класно подељеном друштву и једно од основних права које је гарантовано *Декларацијом о људским правима*” (Novaković, 2005: 309), јер компаније ништа не спречава да побуњеним радницима поделе отказе и замене их другим „радницима на лизинг”.

У *Општој декларацији о правима човека* у члановима 23. и 24. јасно је дефинисано да „свако има право на рад, на слободан избор запослења, на једнаку плату за једнаки рад уз разумно ограничење радног време” (Heseli, 2011: 43–44). Очигледно је да је декларација постала само мртво слово на папиру, барем у случају земаља у цен-

⁹ Говорећи о прекарним радницима Пјер Бурдије у делу *Сигнална светла* истиче следеће: „Објективна несигурност је основ једне субјективне несигурности која данас.... дотиче све раднике” (Burdije, 1999: 95).

тралној и источној европи, јер многе земље попут Чешке, Словачке и Румуније користе право да запосле „раднике на лизинг” чак и из суседних земаља, попут Србије. То нам јасно показује дволичност Европске уније, „Европе банкара” (П. Бурдије), чије бирократе очигледно ништа не интересује осим „профита” који је у овом случају „изнад људи” (Н. Чомски).

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Транзициони процес у земљама источне и централне Европе је уместо модернизацијског процеса добио епитет „антимодернизацијски процес” (У. Шуваковић), јер је створио „зависна друштва на периферији светског капитализма” (Љ. Митровић). Јаз који је створен између сиромашних и богатих је све већи и продубљује се из године у годину. Премда многи аутори указују на положај радника у данашњем друштву, државне институције изгледа немају довољно слуха да чују с каквим проблемима се суочавају „највећи губитници транзиције”, већ намећу законе који иду управо на њихову штету, а све у служби крупног капитала.

Да је на делу један антидемократски и антицивизацијски процес показује и то што данас, у срцу Европе, имамо случај да у појединим компанијама радници раде по 12 сати у две смене,¹⁰ што нас враћа у период с почетка 19. века када је Роберт Овен осмислио мото „осам сати рада, осам сати рекреације и осам сати одмора”. Док се у развијеним западноевропским и скандинавским земљама ради на томе да се радно време смањи са осам сати на шест (Danas, 15. 02. 2018), што је и очекивано услед технолошког напретка. С друге стране у земљама источне и централне Европе је „на делу стратегија ретрадиционализације” што ће значити „рефеудализацију ауторитарног политичког система” (Mitrović, 2002: 605–606).

Изгледа да се заиста „историја понавља двапут” (Хегел). Питање је само, да ли сада присуствујемо „фарси или трагедији” (Маркс)? Из наведеног, рекло би се да присуствујемо и фарси и трагедији, само не знамо колико чина има ова драма и да ли смо ближи заплету или крају? Поједини првоборци неолибералне доктрине попут Френсиса Фукујаме и Џефрија Сакса данас мењају исказе. Тако, Џефри Сакс истиче да је „био и остао социјалдемократа” (Џ. Сакс), док са друге стране, Фукујама, који је пре више од тридесет година најављивао крај историје, данас говори да је „неолиберализму одзвонило” (Ф. Фукујама).

Међутим, без обзира на све препреке са којима се суочава неолиберална идеологија она и даље опстаје, као и након светске финансијске кризе која се догодила 2008. године, када су многи најављивали крај неолиберализма који се није десио. Разлог томе је сасвим сигурно недостатак праве алтернативе. Наиме, уништавањем социјалне државе или државе благостања, изгубљена је нада да може доћи до било

¹⁰ Компанија *Континентал* у Чешкој Републици у којој је аутор овог текста провео 3 месеца као прекарни радник.

какве промене у светском систему. Свакако да великог удела у томе има и „левица” која након пада Берлинског зида делује статично. Њен покушај да се помири са капитализмом је довео до тога да радници у њу изгубе поверење и приклоне се „десници” која је, с друге стране, снажном реториком приволела раднике у свој табор. С обзиром да се „десница” традиционално залаже за капиталистички економски систем, радници су с обе стране, и са „леве” и са „десне”, остављени на цедилу.

Наиме, потребне су нове снаге на „левици” у виду друштвених покрета који ће заговарати једну социјалдемократску идеју, засновану на политичким и економским једнакостима и који ће својим активним деловањем чинити праву опозицију садашњем неолибералном систему. Време истиче, неолиберализму као и планети земљи, која је доведена у опасност услед климатске кризе. Уколико нас сам опстанак не натера да размислимо којим путем ћемо кренути „неолиберализам ће нашу цивилизацију дословно довести до краја” (Stiglitz, 2019).

ЛИТЕРАТУРА

- Anđelković, P. *Ka domaćinskoj ekonomici: sociološki ogledi*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet, 2016.
- Anđelković, P. „Sjaj i beda prava“. U *Pravo u funkciji društvenog razvoja*, priredio D. Mitrović, 73–90. Kosovska Mitrovica: Pravni fakultet, 2019.
- Antonić, S. *Elita, građanstvo i slaba država*. Beograd: Službeni glasnik, 2006.
- Birch, K. & V. Mykhnenko. “Introduction: A World turned Right Way Up”. In *The Rise and Fall of Neoliberalism: The Collapse of an Economic Order*, edited by K. Birch & V. Mykhnenko, 1–20. Zed Books Ltd, 2010.
- Brdar, M. “Pouke skromnosti”. U Karl Popper, *Otvoreno društvo, nauka i filozofija*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2008.
- Burdije, P. *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999.
- Drašković, B. *Kraj privatizacije i posledice po razvoj*. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 2010.
- Drašković, B. (2015). “Neoliberalna doktrina i ekonomska politika u Srbiji”. U *Strukturne promene u Srbiji – Dosadašnji rezultati i perspektive*, uredio I. Stošić, 15–31. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- Dušanić, J. B. *Bećarska ekonomija*. Beograd: Beogradska poslovna škola, 2008.
- Elzesser, J. *Nacionalna država i fenomen globalizacije*. Beograd: Jasen, 2009.
- Hesel, S. *Pobunite se!* Beograd: VBZ, 2011.
- Klein, N. *Doktrina šoka. Uspon kapitalizma katastrofe*. Zagreb: VBZ, 2008.
- Kostadinović, A. G. i P. M. Anđelković (). “Tranzicija: iz socijalizma u (pre) okrenuti socijalizam”. *Socioloski pregled* 53, 3 (2019): 1071–1101.
- Marković, P. J. „Radnički štrajkovi u socijalističkom i tranzicionom društvu

- Jugoslavije i Srbije“. *Tokovi istorije* 1 (2014): 53–74.
- Mijatović, B. “Opšti pregled tranzicije u Srbiji”. U *Četiri godine tranzicije u Srbiji*, redactor B. Begović i B. Mijatović, 9–34. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije, 2005.
- Mitrović, Lj. “Odnosi rada i kapitala i uloga sindikata u postsocijalističkim društvima u tranziciji”. *Teme* 4 (2002): 597–614.
- Mitrović, Lj. *U vrtlogu tranzicije: Srbija u kontekstu globalnih i regionalnih procesa*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu, 2012.
- Mitrović, Lj. i D. Veličković. “Neoliberalism, Inequality and Social Conflicts”. *Godišnjak Učiteljskog fakulteta u Vranju* 6 (2015): 203–212.
- Novaković, N. “Štrajkovi u Srbiji od 2000. do 2005. Godine”. *Sociološki pregled* 39, 3 (2005): 309–325.
- Rejnert, E. *Spontani haos: ekonomija u doba vukova*. Beograd: Čigoja štampa, 2010.
- Rodrik, D. “Zbogom Vašingtonskom konsenzusu, zdravo vašingtonskoj pometnji?” *Panoeconomicus* 2 (2008): 135–156.
- Steger, M. B. & R. K. Roy. *Neoliberalism: A Very Short Introduction* (Vol. 222). Oxford University Press, 2010.
- Stiglic, D. *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBMx, 2004.
- Stiglitz, J. *Uspjeh globalizacije*. Zagreb: Algoritam, 2009.
- Stiglitz, J. *The End of Neoliberalism and the Rebirth of History*. Retrieved December, 1, 2019.
- Šuvaković, U. *Tranzicija: prilog sociološkom proučavanju društvenih promena*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet, 2014.
- Šuvaković, U. “Tranzicija i modernizacija”. *Srpska politička misao* 3 (2013): 57–75.
- Svejnar, J. (). “Transition Economies: Performance and Challenges”. *Journal of Economic Perspectives* 16, 1 (2002): 3–28.
- Vratuša, V. *Tranzicija – Odakle i kuda?* Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2012.

Интернет извори

- Klasnić, R. (Ferbruar 07, 2019). Intervju sa radnikom Leonija: „Bolje nemamo, gore nećemo naći”. *Mašina*. Dostupno na <https://www.masina.rs/intervju-sa-radnikom-leonija-bolje-nemamo-gore-necemo-naci/>, pristupljeno: 03.05.2021
- Loš položaj radnika u Srbiji. (Maj 30, 2014). *RTS*. Dostupno na <https://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/1611353/los-polozej-radnika-u-srbiji.html>, pristupljeno: 29.04.2021
- Mitrović, J. (Maj 30, 2019). Rad na lizing, ko su obespravljeni radnici Srbije. *RTS*. Dostupno na <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3539611/rad-na-lizing-ko-su-obespravljeni-radnici-srbije.html>, pristupljeno: 04.05.2021

Oko 100.000 “radnika na lizing”: Više neće biti najamnici. (Decembar 11, 2019). *Dnevnik*. Dostupno na <https://www.dnevnik.rs/ekonomija/naslovi/oko-100000-radnika-na-lizing-vise-neze-bit-najamnici-11-12-2019>, pristupljeno: 06.05.2021

Osmočasovno radno vreme je pogubno za organizam. (Februar 15, 2018). *Danas*. Dostupno na <https://www.danas.rs/zivot/osmocasovno-radno-vreme-je-pogubno-za-organizam/>, pristupljeno: 07.05.2021

Soleša, B. (April 08, 2014). Slepa snaga modernih robova 21. Veka. *Danas*. Dostupno na <https://www.danas.rs/drustvo/slepa-snaga-modernih-robova-21-veka/>, pristupljeno: 03.05.2021

Veselinović, T. (Avgust 08, 2019). Agencijsko zapošljavanje: Omča oko vrata radnicima ili korist s jednakim pravima. *NI*. Dostupno na <https://rs.n1info.com/biznis/a506194-radnici-na-lizing-jednaka-prava-ili-zloupotreba/>, pristupljeno: 04.05.2021.

THE POSITION OF LABORS IN A TRANSITIONAL SOCIETY

Summary

In this paper, the author deals with the position of labors and the transition process in the post-socialist countries of Central and Eastern Europe. The transition from a centrally planned economy to a neoliberal free-market economy has led to catastrophic consequences from which some societies are still recovering. The transition process has made these countries economically dependent societies on the periphery of the world capitalist system. The rapid privatization has been carried out in most transition countries and left labors in a difficult position, resulting in increasing poverty and inequality. In such conditions, a class of workers was created, the so-called precariat, which should represent the modern working class. However, it will turn out that the precariat is nothing but modern slaves who are seriously degraded when it comes to their rights. The transition process to neoliberal capitalism has brought only an anti-democratic and anti-civilization order that only survives due to the lack of an alternative.

Key words: transition, neoliberalism, labors, precariat, Serbia.

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Faculty of Philosophy, University of Niš

Vol. VIII, Number 2

Niš, (2021)

Published by

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Ćirila i Metodija 2

Publisher

Natalija Jovanović, full profesor, Dean

Proofreading

Marija Šapić

Journal cover

Darko Jovanović

Page break

Darko Jovanović

Format

16 x 25 cm

Print

SCERO PRINT

Print run

150

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Година VIII, број 2

Ниш, (2021)

Издавач

Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Ниш, Пирила и Методија 2

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектура / коректура

Марија Шапић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Дарко Јовановић

Формат

16 x 25 cm

Штампа

SCERO PRINT

Тираж

150 примерака

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

Издавачки центар
Филозофског факултета
Универзитета у Нишу

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+94

БАЛКАНСКЕ синтезе : часопис за друштвена питања, културу и регионални развој = **Balkan synthesis : journal for social issues, culture and regional development** / за издавача Наталија Јовановић. - Год. 1, бр. 1 (2014)- . - Ниш : Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2014- (Ниш : Scero print). - 24 cm

Два пута годишње.
ISSN 2406-1190 = Балканске синтезе
COBISS.SR-ID 210639116